

ארי יצחק שבט

דגל ישראל במקורות היהדות חלק ב'¹

הדגל כסמל לדבר ה' או לדבר מצווה

בסוף החלק הראשון של מאמרנו,² ראינו שדגל ישראל מהווה סמל לדבר ה' ולדברי מצווה כגון נשיאת "נס לקבץ גלויותינו", כבוד לעם ה' וגאולתו, מצוות כיבוש ארץ ישראל וקיום ברית ה' "לתת את ארץ הכנעני [...] ותקם את דבריך כי צדיק אתה".³ במאמר זה נעסוק בעניינים נוספים המגולמים בדגל.

קידוש השם

בחיים שלנו קיימים סמלים רבים, חלק בין-לאומיים (למשל אגרוף, חיוך ודגל לבן), וחלק ייחודיים (למשל ארבעת המינים, המנורה וכדומה).⁴ "דגל המדינה הוא הסימן הגשמי הבולט של הריבונות הלאומית [...] פגיעה בכבודו על

1 מאמר זה וגם קודמיו, ראו: א' שבט, "דגל ישראל במקורות היהדות", חלק א, אורשת א (תש"ט), עמ' 297–342; "פרסום ראשון של דרשת הרב קוק זצ"ל על חשיבות הדגל הישראלי", המעין מט, ג (ניסן תשס"ט), עמ' 55–68; "השלמות ותיקונים על פי כתב-היד המקורי לדרשת הרב קוק זצ"ל על הדגל", המעין נ, ב (טבת תש"ע), עמ' 96–98, הם פרי של מחקר מקיף על דגל ישראל, שנעשה בתמיכת ועדת המחקר של מכללת אורות ישראל.

2 "דגל ישראל במקורות היהדות", חלק א (לעיל הערה 1), עמ' 323–342.

3 נחמיה ט, ח.

4 אף שמרן הרב קוק התנגד לשיטת הרש"ר הירש הרואה את מצוות המעשיות כ"סמלים", ראו רי"צ מושקוביץ, הרב שמשון רפאל הירש, <http://www.daat.ac.il/daat/tanach/parshanut/rashar-2.htm>; הראי"ה קוק, אורות הקודש א, ירושלים תשכ"ד (עורך: ד' כהן), עמ' קכב: "לא סימבולים הם מצותיהם, כי אם עובדות מצחצחות ומעלות הכל, מיטיבות לכל, ומאשרות את הכל". ברם, אף הרב קוק יודה שבחיים הכלליים קיים פן סמלי, ומטבעות ישראל, העתיקות והחדשות, יוכיחו. אלא שהרב התנגד לראות את המצוות כסמלים בלבד, שכן ראייה זו היא חלק קטן ביותר של תועלתיהן של המצוות.

ידי אזרח וכל שכן על ידי זר נחשבת כעלבון קשה ביותר⁵. רעיון זה מעוגן בחוק ומלווה אף בעונשים, בכל מדינה לפי תפישתה.⁶ אצלנו, לא רק עצם הדגל, אלא אף הסמלים המסוימים שנבחרו להיכלל בו, יש בהם משום הגאווה או העלבון, לפי היחס, בדומה לשער הניצחון של טיטוס ברומא,⁷ המתאר את היהודים נושאים את מנורת המקדש ביציאתם לגלות עם חורבן הבית השני. לא אנו בנינו את אותו שער, אך לאחר שהגויים עשו כן, מסורת בידי יהודי רומא, שתיקנו רז"ל שלא יעבור ישראל מתחת לאותה קשת משום סמליות הקלון הלאומי.⁸ לעומת זאת, השימוש הגאה באותה מנורה כסמל המדינה הופך את אותו חילול השם (דוגמת שאלת אויבנו, "איה אלוהיך?"⁹) לקידוש השם ("זה אלי ואנוהו"¹⁰). "למה יאמרו הגוים איה אלהיהם? יודע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך"¹¹.

בהתאם לכך, ראו מייסדי המדינה בהפיכת המגן-דוד, אות הקלון של הנאצים ימ"ש, לדגל הלאומי עניין סמלי וערכי. השיקול הועלה בדיון על עיצוב דגל המדינה על ידי משה חיים שפירא ממפלגת המזרחי בהעדפת מגן דוד אחד, על פני שבעת הכוכבים שהציע הרצל,¹² ונימוקו עמו: "כאשר היטלר רצה לפגוע בנו – השתמש במגן דוד כאמצעי לכך",¹³ והסכים עמו דוד בן גוריון.¹⁴

- 5 יי שייץ ושי אריאל, לקסיקון המדינה, תל אביב 1998, מובא אצל <http://tinyurl.com/4dnu321>.
- 6 ראו במאמר "דגל ישראל", חלק א, (לעיל הערה 1), הערה 2; מ' נמצא-בי, הדגל, תל אביב תשי"ח, עמ' 45-47, ובדוגמות בינלאומיות אצל C.F. Pedersen, *The International Flags* (English trans.: J. Bedells), London 1970, pp. 6-7; בהמשך בהערה 350. ראו בפירוט ב"חוק הדגל והסמלי", תשי"ט, http://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns1_flag.pdf, סעיפים 1-3, ולהלן בהערה 350.
- 7 הדמיון בין המגן דוד שבדגל לבין המנורה שבסמל המדינה הנלקח משער טיטוס ונהפך מסמל כניעה לסמל גאווה, מופיע אצל ג' שלום, מובא אצל א' מישורי, "לקורותיו של דגל מדינת ישראל", קתדרה 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 163, וראו שם, עמ' 171.
- 8 M. Jastrow, "Titus, Arch of", *Jewish Encyclopedia*, (ed.: Cyrux Adler), New York 1916, p. 362. אמנם, לא מצאתי תקנה כזאת בספרות התשובות.
- 9 תהלים מב, ד; קטו, ב.
- 10 שמות טו, ב.
- 11 תהלים עט, י.
- 12 א' ביין, "הולדתו של דגל", עת-מול 3 (שבט תשל"ח), עמ' 6; יי רפל, "דגל כחול-לבן", ח' אופו (עורך), סמלי מדינת ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 41.
- 13 <http://www.cet.ac.il/history/semel/main.asp?doc=search.asp>, בדיון בממשלה הזמנית, 7/6/48. כך גם אצל חברו לסיעה ר"ז ורהפטיג, "סמלים לתחית המדינה", ישועות עוזו:

בטקס הנפת דגל ישראל לפני בניין האו"ם בניו יורק, הצהיר שר החוץ מ' שרת: "מגן דוד זה אשר נהפך בידי עושקינו לאות-קלון [...] אשר נפרש מעל חומות גיטו וארשה במרד הנואש [...] מבטא היום הזה את קוממיותנו השלמה, בהיותו מנופף בגאון כדגל החמישים ותשעה במעגל הגדול הזה".¹⁵

היו גם רבנים שעמדו כבר על ערך זה שבדגל מבחינה רוחנית.¹⁶ מעידים שקרנו פניו של הרב צבי יהודה קוק כשביקרה ראש הממשלה גולדה מאיר בוויטיקן וכיבדו אותה בתליית דגלי ישראל והשמעת "התקווה". במשך כמה ימים הוא דיבר על כך שאותה נצרות, שגרמה לנו צרות כה רבות, מקבלת עכשיו את ראש ממשלת ישראל בכבוד ברומא.¹⁷

רעיון המהפך איננו זר כלל למקורותינו. זכיתי לשמוע ממורנו הרב צבי יהודה קוק שהיה מרבה להזכיר את דברי יחזקאל הנביא על הניגוד בין חילול השם שבגלות ישראל ('ויחללו את שם קדשי באמר להם: עם ה' אלה ומאוצו יצאו'), ובין קידוש השם שבחזרתנו לארצנו ('וקדשתי את שמי הגדול המחולל בגוים אשר חללתם בתוכם [...] ולקחתי אתכם מן הגוים וקבצתי אתכם מכל הארצות והבאתי אתכם את אדמתכם").¹⁸ אף בשלב מוקדם ביותר בכתביו, הדגיש אביו מרן הראי"ה קוק שהשאיפה לתקומה לאומית של הציונות היא "קנאת שם שמים, אשר התחלל והוקטן רק ע"י שפלותן של ישראל [...] (להשיב

ספר זיכרון לרב עוזי קלכהיים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 488: "המגן דוד, הסמל המסורתי שנתקדש בסבלות ישראל במשך דורות".

14 שם, בדיון בממשלה הזמנית, 11/6/48, אמר בן גוריון, "בנוגע למגן דוד – יש פלוגתא אם זה סמל קדום או לא קדום. לדעתי לא חשוב כל כך אם זה קדום. אין שום סמל אחר הנחשב אצל היהודים והגויים כסמל יהודי כמו המגן דוד. וזה נכס". וראו דברי סוקניק וגי' שלום בנושא ההיסטורי במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), הערות 58–60.

15 נאום ב-12/5/49, מ' שרת, בשער האומות, תל אביב תשכ"ו.

16 ראו אצל מנכ"ל משרד הדתות לשעבר, הרב ד"ר ש"ז כהנא, "מקורו של דגל ישראל", אתר "כמעין המתגבר", <http://tinyurl.com/2wjytl3>.

17 ש' רוז, משמיע ישועה, ירושלים תש"ע, עמ' 226, בשם רד"ח הכהן, ראש ישיבה ורב שכונה בבת-ים.

18 יחזקאל לו, כג–כד. ראו ר"א שורץ, בתוך התורה הגואלת, בית-אל תשס"ו, עמ' ריג, רנב; שיחות הרב צבי יהודה – בראשית (עורך: ר"ש אבינר), ירושלים תשנ"ג, פרשת ויגש, סדרה ב, תשל"ב–תשל"ד.

לכל) האומרים לה: 'איה א-להיך?'¹⁹ בדומה לחילול ה' שבכך ששואלים 'איפה היה הקב"ה בשואה?'".

ראוי להדגיש שהנביא מתייחס לחזרתנו מהגלות לארץ כקידוש השם עוד לפני שישראל יחזרו בתשובה. הפסוק "וזרקתי עליכם מים טהורים" בא רק לאחר מכן, וגם שם מדובר במצב שבו עם ישראל בוחר לצערנו שלא להיכנס למים הטהורים (שיטת הטהרה המקובלת), ולכן אינו מותיר ברירה אלא שהקב"ה הוא שיזרוק עלינו את אותם מים.

כך מביאים חז"ל ביחס לדגל ישראל עצמו, שדגלנו הוא דגלו של הקב"ה וגאולת ישראל היא כביכול גאולת ה':

"איש על דגלו וגוי",²⁰ ההוא דכתיב "נרננה בישועתך".²¹ ישראל כביכול נגאלים וכאילו הוא נגאל, "ובשם אלהינו נדגול", שקבע הקב"ה שמו בשמנו ועשה אותנו דגלים שנאמר "איש על דגלו".²²

ראוי לציין שגם כשהגויים מתכוונים להשפיל את ישראל למטרות לאומיות או כלכליות, יש בכך השלכות דתיות ואף הלכתיות של חילול השם. מרן הראי"ה קוק פסק שהמניעים של נבוכדנצר, המן, אנטיוכוס ודומיהם כללו גם מגמה דתית וגם מגמה לאומית אימפריאליסטית. בכל זאת, האיום איננו נחשב "להנאת עצמו" של הגוי (שדינו לפעמים ב"יעבור ואל ייהרג"),²³ אלא כשעת שמד, ואדרבה, הננו חייבים ב"ייהרג ואל יעבור", למסור את נפשנו על קידוש השם.²⁴ הרצב"י קוק אף התבטא: "כשם שהמחרף את צבא ישראל הוא כמחרף מערכות אלהים חיים, כך המחרף מלכות ישראל הוא כמחרף מלכות השם, וכבוד זה לא ניתן למחילה".²⁵

19 פנקסי הראי"ה ג (ערך: ר"ל יצחק), ירושלים תשע"א, עמ' שיב.

20 במדבר ב, ב.

21 תהלים כ, ו.

22 במדבר רבה, וילנה תרל"ח, ב, ב.

23 בבלי, סנהדרין עד ע"א.

24 ראו הראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן, ירושלים תשמ"ד, עמ' שנד: "שכל ממלכות הרשעה, שגזרו גזירות על ישראל להעבירם על תורת ד', עיקר עיניהם ולבם היה רק על בצעם, כדי שע"ז תתפשט יותר ממלכתם [...] ומי"מ [...] זה ודאי נחשב בכלל להעביר על הדת". ראו מה שכתבנו בפרק 8, "דת ולאומיות ישראל הינם אחד".

25 לנתיבות ישראל, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' רלח, על פי בבלי, קידושין לב ע"א ושמואל א, יז.

הרי"ד סולובייצ'יק הרחיק לכת ואמר שהקמת מדינת ישראל היא מקידושי השם הגדולים ביותר, דווקא משום שהיא מפריכה בפומבי את אחת מההנחות המרכזיות בתיאולוגיה הנוצרית, שכביכול לעולם לא נחזור לארץ ישראל משום שלא קיבלנו את אלוהיהם. הרב סולובייצ'יק מציין את הסיפוק שיש לו בכל פעם שהוא קורא עיתון נוצרי הנאלץ לדווח על מדינת ישראל שבארץ ישראל.²⁶ כך כל יהודי וכל נוצרי צריכים לחוש בקידוש השם בכל פעם שרואים את דגל ישראל. ר"י אברבנאל מקשר במפורש בין תפקידנו לקדש את שם ה' בעולם, מימי אברהם אבינו ועד הגאולה, ובין הדגל. הוא מסביר את פתיחת עקדת יצחק, "והאלהים נסה" שהיא מלשון "נס":

כי הנה הפועל הנפלא הזה שעשה אברהם בדבר השם עומד לנס עמים כדגל רם ונשא אליו גוים ידרושו ויביטו אחריו. וכן אמרו במדרש, "כתיב 'נתת ליראיך נס להתנוסס מפני קושט סלה',²⁷ נסיון אחר נסיון דגלון אחר דגלון,²⁸ בשביל נסותם בשביל גדלם כנס הזה של ספינה".²⁹ לדעתו, הדגל הוא משל עתיק ו"יהודי" מובהק ונצחי עוד מהתורה (עקדת יצחק), לסמל את תפקידנו לקדש את שם ה' בעולם. כמו בימי קדם, גם היום אף אומה אינה מתייחסת אל דגלה אלא כמשל וכסמל, ואין בכך כל פסול, חלילה. כך גם בפירושו של המלבי"ם על הפסוק הנ"ל: "שבזה 'נתתה ליראיך נס להתנוסס' – ולהתקבץ למלחמה, וזה עשית 'מפני קושט' – להראות אמתך קושט ואמת". על ידי כך שישראל מנצחים, מתבררת לעולם אמיתת ה' אלהי ישראל.³⁰ כבר במדרש מצאנו שדגלים מוסיפים גדולה ויקר לישראל, וממילא לה' אלהיו:

26 רי"ד סולובייצ'יק, "קול דודי דופק", איש האמונה, ירושלים תשל"ה, עמ' 79; חמש דרשות, (תרגום מאידיש לעברית: ד' טלזנר), ירושלים תשל"ד, עמ' 79; A. Rakeffet-Rothkoff, The Rav, vol. II, Hoboken 1999, pp. 106-107.

27 תהלים ס, ו.

28 מעניין שהקשר בין הנס ובין הדגל בעיני האברבנאל אולי אף השפיע על גרסתו במדרש, השו"ת בראשית רבה (לעיל הערה 22), נה, א: "נסיון אחר נסיון וגידולין אחר גידולין בשביל לנסותן בעולם, בשביל לגדלן בעולם כנס הזה של ספינה". לא מצאתי את גרסתו של ר"י אברבנאל במדרשים, אך היות שהנושא הנידון במדרש הוא "נס להתנוסס", גרסתו היא סבירה ביותר.

29 ר"י אברבנאל, פירוש על התורה, ירושלים תשל"ט, בראשית כב.

30 ראו במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), "הדגל כסמל למלחמת מצוה וכיבוש ארץ ישראל".

"איש על דגלו באותות",³¹ ההוא דכתיב "מי זאת הנשקפה וגוי"³², קדושים וגדולים היו ישראל בדגליהם וכל האומות מסתכלין בהם ותמהין ואומרים "מי זאת הנשקפה וגוי"? אומרים להם האומות: "שובי שובי השולמית",³³ הדבקו לנו [...] ואנו עושין אתכם שלטונים הגמונים דוכסין [...] וישראל אומר: "מה תחזו בשולמית"?³⁴ מה גדולה אתם נותנים לנו? שמא "כמחולת המחנים", שמא יכולים אתם לעשות לנו **כגדולה** שעשה האלהים במדבר: דגל מחנה יהודה, דגל מחנה ראובן [...] יכולים אתם לעשות לנו כך?! [...] אף בלעם הביט בהם ויצאה עינו כנגדן שלא היה יכול ליגע בהם שנאמר "וישא בלעם את עיניו",³⁵ אלו הם הדגלים [...] מיכן למדנו שהיו הדגלים **גדולה וגדור לישראל** לכך נאמר "איש על דגלו".³⁶

עלינו להתגאות בהיותנו עם ה', ודבר זה מתבטא בדגל המיוחד לישראל: "איש על דגלו",³⁷ ההוא דכתיב "יפה את רעיתי כתרצה",³⁸ שאני מתרצה לכם [...] "איומה כנדגלות", ובמה אתם כנדגלות? בדגלים שנתתי לכם, ודוד רואה ואומר "לא עשה כן לכל גוי",³⁹ אלא לעמו, ההוא דכתיב "איש על דגלו וגוי".⁴⁰

ואם תאמר שחשיבות דגלי ישראל בתורה נובעת ממקורם האלוהי, ניתן להשיב שגם בימי אבותינו היוזמה של הדגלים באה מצד ישראל.⁴¹ אמנם אין ספק שלו היה לנו דגל המוסכם במפורש על ידי הקב"ה בעצמו, היה זה משובח, אך בינתיים כל דגל המסמל את הייחוד שלנו, ש"לא עשה כן לכל גוי" ו"ברוך [...] שלא עשאני גוי", הוא מבורך.

במדבר ב, ב.	31
שיר השירים ו, י.	32
שם ז, א.	33
לעיל הערה 33.	34
במדבר כד, ב.	35
במדבר רבה (לעיל הערה 22), ב, ד על פי במדבר ב, ב.	36
לעיל הערה 31.	37
שיר השירים ו, ד.	38
תהלים קמו, כ.	39
במדבר רבה (לעיל הערה 22) ב, ה.	40
ראו להלן בהערה 260.	41

על כן, כל דבר המסמל את קידוש השם הגדול הזה, והתיקון של חילול השם הנורא של הגלות, יש לו ערך ומקום ביהדות ואף בבית הכנסת.⁴²

מסירות נפש

לפני כארבעים שנה קיימה אגודת ישראל כנס גדול במלון בירושלים, שעל גגו התנוסס דגל ישראל. המתארחים לא רצו לבקש להוריד את הדגל, אך כדי שלא לפגוע במשתתפים סיכמו על פשרה: יתלו על הגג גם דגלים שונים נוספים מכל הארצות שמשם באו המשתתפים לכנס. בעיתונות החילונית לעגו על כך שה"אוניון ג'יק" (דגל הצלב של אנגליה) שגירש יהודים למותם באירופה, מכשיר בעיני אגודת ישראל את דגל ישראל.⁴³

באותה שנה נאם הגר"ד סולובייצ'יק בפני כנס המזרחי ואמר שלכאורה אין שום הלכה לדורות לחשיבות דגל ישראל, ו"אינני גורס בכלל מקסם של דגל וסמלים טקסיים כמותו. היהדות שוללת פולחן עצמים גשמיים".⁴⁴ אך הוסיף

42 ראו דברינו על אודות התנגדותו של מ' פיינשטיין להכנסת דגל ישראל לבית הכנסת, במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1).

43 ר"צ שכטר, נפש הרב, ירושלים תשנ"ד, עמ' צט-ק. מופיע גם אצל ר"ד סולובייצ'יק, חמש דרשות (לעיל הערה 26), עמ' 89-90.

44 וכל שכן לדברי הרב שכטר, שם, בשם הרב סולובייצ'יק שדגלי המדבר היו רק הוראת שעה. כמובן, המקורות הרבים שהבאנו במאמר זה ובקודמו מעמידים בסימן שאלה את השלילה הזאת. אמנם למען הדיוק לפי התמליל בחמש דרשות, שם, הביטוי הזה, אפילו כמחשבה לכאורה, אינו של הרב סולובייצ'יק, אלא תוספת של תלמידו הקרוב, וראו להלן הערה 47. השוו את דברי רא"מ רגנשברג, משפט הצבא בישראל, ירושלים תשי"ט, עמ' נח, שראה במצוות הדגלים במדבר מצווה על צבא ישראל לדורות. מעניין לציין שהרב קוק ראה ערך בדגל כסמל כיבוש ארץ ישראל, ראו במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), הערות 262-263, וגם הרב שכטר הבין כך את כוונת הרב סולובייצ'יק, שלחם כדי להניף דגל ישראל על כמה שיותר חלקי ארץ ישראל. אך גם תוספת זאת אינה מופיעה בתמליל הדרשה הנ"ל. אדרבה, לפי המסורת שבגישת בריסק כלפי כיבוש ארץ ישראל, הזכיר ר"ד סולובייצ'יק, ר"א רקפת (לעיל הערה 26), עמ' 131, את דברי סבו ר' חיים, ששמע ממישהו שהתבטא על כך שההרואים היהודים הרבים במלחמת העולם הראשונה הם קרבנות עקבתא דמשיחא, והגיב, שמשיחים רבים לא שווים אפילו נפש יהודי אחד. כך התבטא גם הריד"ס עצמו באשר לויתור על חלקי ארץ ישראל תמורת הסכם שלום, שסבר שהעיקר להציל נפשות ושזאת החלטת קציני הצבא ולא של רבנים – נפש הרב (שם), עמ' צח. לפי זה, החשיב ריד"ס את אותם קרבות וקרבתות בתור כיבוש שטחים שיועילו בעתיד להציל נפשות מישראל, ולא בתור ערך של כיבוש ארץ ישראל, שעליו הרחבנו במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), עמ' 330. אולם השוו לחמש דרשות (שם), עמ' 52, שם התבטא בנימה אחרת שאם מדינת ישראל תהיה קדושה, כי אז היא "סוללת את הדרך לאחרית הימים – כל הקרבנות כדאים".

ואמר שלדעתו יש סעיף בשולחן ערוך המתייחס לדגל בהלכה, והוא נוגע לאיסור לקבור את המת בתכריכים יקרים ונוהגים בבגדי לבן פשוטים.⁴⁵ הוסיפו הראשונים שאם מצאו ישראל הרוג, יקברוהו כמו שמצאוהו בבגדיו ואין להלבישו בתכריכים.⁴⁶ והסבירו האחרונים שהטעם הוא "כדי להעלות חימה ולנקום נקם".⁴⁷

קל וחומר בן בנו של קל וחומר לדגל הכחול-לבן, שטבול בדמם של אלפי צעירים יהודים שנפלו במלחמת השחרור בהגנתם על הארץ והישוב (דתיים ולא-דתיים, כי האויב ימ"ש לא היה מבדיל), יש בו ניצוץ של קדושה, הנובע ממסירות-נפש והקרבה עצמית. כולנו מצוים לכבד את הדגל ולהתייחס אליו בדרך-ארץ.⁴⁸

יש להוסיף שהרב סולובייצ'יק הדגיש את מרכזיותה של פרשת עקדת יצחק ואת אמירתה כל בוקר⁴⁹ כדרך לחנך ליסוד של מסירות נפש, שהיא אחד מעמודי האמונה היהודית. מאותה סיבה ארץ ישראל נקנית בייסורין,⁵⁰ ואף אברהם אבינו היה צריך לקנות אותה בקבורת אשתו ובהקמת מזבחות לקרבנות.⁵¹ כך הזכיר גם הרב קוק בדרשת "הדגל" לכבוד דגל הגדוד העברי:⁵² "הדגל הקשור ברשמי זכר קדושים של שאיפתנו הלאומית לתשועת אלוקים בעדנו ובעד

- 45 אבל רבתי, מובא בשולחן ערוך, יורה דעה שגב, א.
- 46 הגהות מימוניות, הלכות אבל, דפוס קושטא יד, כא (אינו מופיע בדפוס הרגיל) בשם רבנו אפרים, מובא בבית יוסף ובשולחן ערוך, יורה דעה שסד, ד.
- 47 שפתי כהן (הש"ך), שולחן ערוך, יורה דעה שסד, יא; טורי זהב (ט"ז), שם, ג; ר"א דנציג, חכמת אדם, ירושלים תשל"ו, קנו, יב. ר"צ שכטר (לעיל הערה 43), מוסיף: "ויעוררו בזה רחמי שמים". יצוין שבמקורות טעם המנהג הוא לעורר נקמה של ישראל, והיא כנראה תוספת של הרב שכטר ולא בדרשה המקורית של הרב סולובייצ'יק, לעיל הערה 44.
- 48 רי"ד סולובייצ'יק, חמש דרשות (לעיל הערה 26), עמ' 90. לעומת דבריו, השוו תפישת ר"מ שטרנבוך, תשובות והנהגות, חלק ב, ירושלים תשנ"ד, סימן קמ, הטוען שהמדינה דווקא הביאה לשפיכות דמים לשווא, שכביכול הפוגרומים התחילו בארצות האיסלם עם קום מדינת ישראל. דברים דומים כתב רי"א הנקין, תשובות איברא, חלק ב, ירושלים תשנ"ט, עמ' רסב, שתלה את האשמה למאורעות תרפ"ט בתקיעת השופר ליד הכותל ובהפגנת הרוויזיוניסטים. ברם, לאחר קום המדינה שינה הרב הנקין את דעתו, שם, עמ' רטז-ריז, ותמך במדינה, משום שעכשיו ברור שחיי ישראל דווקא תלויים בהצלחתה, ראו אצל רי"ד דדון, אתחלתא היא, חלק ב, ירושלים תשס"ח, עמ' שכז-שמ.
- 49 על פי רי"מ הכהן, משנה ברורה, ניו יורק תשל"ד, א, יג, על פי הטי"ז (לעיל הערה 47), ד.
- 50 בבלי, ברכות ה ע"א.
- 51 חמש דרשות (לעיל הערה 26), עמ' 16-19; ראו אצל רי"א רקפת (לעיל הערה 26) עמ' 87.
- 52 "דרשת הדגל" (לעיל הערה 1), עמ' 68.

כל חי". העניין מפורט אף יותר בתפילה המיוחדת שחיבר וקרא הרב קוק באותו אירוע:

קודש הוא לנו זכרון הדגל הזה,
הקשור עם הגיוני קודש
ושלהבת יה של נשמות זכות וטהורות,
אלה אשר נפלו חללים במלחמת הקודש הזאת,
שחותם דמם יהיה חרות לזכר קדושים נצח.⁵³

אף הרב משה שטינברג, רבה של קריית ים, הזכיר את מסירות הנפש המתבטאת בדגל ישראל, כשהתיר להכניס את הדגל לבית הכנסת ביום העצמאות, שהרי "עושים זאת לכבודם של חיילינו שנפלו בשדה הקרב למען קידוש השם העם והארץ".⁵⁴

הרעיון בא לידי ביטוי בדברי הרמב"ם שהגדיר את המלחמה למען ישראל בתור קידוש השם וייחודו: "וידע שעל יחוד השם הוא עושה מלחמה [...] והרי מפורש בקבלה 'ארור עושה מלאכת ה' רמיה וארור מונע חרבו מדם'⁵⁵ [...] ותהיה כוונתו לקדש את השם בלבד".⁵⁶

יושם לב לכך שהדברים נאמרו אפילו במלחמת רשות,⁵⁷ וקל וחומר במלחמת מצווה כפולה של הצלת ישראל מיד צר וכיבוש ארץ ישראל.⁵⁸ אם כן, הדגל

53 י' לויך, "תפילות ארעיות לראי"ה קוק", אקדמות ט (תמוז תש"ס), עמ' 58.

54 ר"מ שטינברג, שו"ת שערי משה, ירושלים תשל"ט, סימן מג, עמ' שכז.

55 ירמיהו מח, י.

56 רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים ומלחמותיהם ז, טו.

57 ברור שם מההקשר של ארבעת פטורי המלחמה שמדובר במלחמת רשות – שם, ד.

58 רמב"ם (לעיל הערה 55), ה, א: "ואי זו היא מלחמת מצוה זו מלחמת שבעה עממים [...] ועזרת ישראל מיד צר שבא עליהם". לגבי המסתפקים בשאלה אם הרמב"ם מחשיב את

מלחמות צה"ל כמצווה רק משום הצלת ישראל או כחובה כפולה אף מטעם כיבוש ארץ ישראל, גם משאר האומות שאינם משבעת העמים, פלא שהתעלמו מהרמב"ם, פירוש המשניות, ירושלים תשכ"ה, סוטה ח, ו, המבהיר שרק "מלחמת שאר הארצות של שאר האומות – רשות", ולא הסתפק לכתוב רק "שאר האומות", וכך הבין דבריו בפשטות ר"י ליפשיץ, פירוש המשניות של תפארת ישראל, ירושלים חת"ד, שם, אות נב, והראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן (לעיל הערה 24), סימן קמה, עמ' שטט. אם כן, מה שכתב הרמב"ם "שבעה עממים", הוא לרבות שיש מלחמה אף נגד כל יחיד שמקורו בשבעת העמים, מה שאין כן בשאר האומות, וכן מוכח מהלכה ד שם. כן מוכח גם מהלכה ו שם, שכתב הרמב"ם שצריך לכבוש את כל ארץ ישראל האמורה בתורה לפני שהולכים לכבוש את שאר הארצות, דבר הכולל הרבה יותר מארצות שבעת העמים, וכלל לא הזכיר את שבעת העמים. דברי הרמב"ן, הוספות לספר המצוות (לעיל הערה 58), מודפס בספר המצוות לרמב"ם, ניו יורק תשל"ד, עשה ד, המחבר את כיבוש הארץ עם מצוות יישוב הארץ,

מסמל גם את "ואהבת את ה' אלהיך בכל [...] נפשך", "אפילו נוטל נפשך".⁵⁹ את כל אלה שמסרו את נפשם באהבת ישראל שהיא אהבת ה'.⁶⁰

הכרת הטוב לה' ולמדינה

רבים מספרים על היחס החיובי למדינה של הרב יוסף כהנמן, מייסד וראש ישיבת פוניבז' בבני ברק, ומודגש במיוחד הקפדתו להניף את דגל ישראל בישיבתו ולא לומר שם תחנון ביום העצמאות.⁶¹ אמנם עובדה זאת מפורסמת היא,⁶² אך פחות ידוע הוא שהמניע להקפדתו של הרב כהנמן הוא הטיעון שהנפת דגל ישראל מסמלת את הכרת הטוב כלפי המדינה. מעידים שפעם הורידו תלמידים קנאים את הדגל שהניף הרב בישיבה ביום העצמאות. הוא כעס וצעק "שיתביישו להם! משחררים אותם מהצבא וכך הם מתנהגים!?", ושלח מישהו לתלות את הדגל מחדש.⁶³

הרב אריה בינה, מייסד ישיבת נתיב מאיר בבית-וגן ומי שעמד בראשה שנים רבות, הזכיר שבהספדו לרב אהרן קוטלר בשנת תשכ"ד, הדגיש הרב כהנמן שלא מצאנו במשך הדורות ריבוי תורה גדול כל כך כמו שיש בדור הזה, ומה שהרב קוטלר ועמיתיו עשו באמריקה, עשתה מדינת ישראל בעבור חכמי ארץ ישראל.⁶⁴ כמו כן, לקראת כל יום עצמאות השתדל הרב א' שפירא להשיג מסמך רשמי מעודכן של המדינה להעיד על המספר העצום של לומדי תורה שיש היום, חלקם הגדול בזכות מדינת ישראל, דבר המגדיל את חובת ההודאה.⁶⁵

מפורשים אף יותר, אך ר"י די-ליאון, מגילת אסתר (שם), הפריז כשהעמיד את הרמב"ם כביכל כחולק על הרמב"ן, וחבל שדבריו זכו לפרסום רב בחוגים מסוימים. ראו במאמרי "משיח בן יוסף, שבט אפרים, והאפרתיים: הצעה חדשה על אודות המקורות למשיח הראשון כתקופת הציונות-המדינית", צוהר כז (כסלו תשס"ז), הערה 24, לגבי שיטת ר"ח סולובייצ'יק, שלפיה נוסף על עמלק הביולוגי יש גם עמלק רעיוני, שהוא שונא ישראל בכל דור ועומד עלינו לכלותנו. אף שדי בגורם אחד כדי להחשיב את המלחמה כמלחמת מצווה, לדעתו ייתכן להחשיב את מלחמות ישראל שלנו כמלחמת מצווה משולשת, גם משום מלחמת עמלק.

59 בבלי, ברכות נד ע"א, על פי דברים ו, ה.

60 ראו ר"מ סופר, שו"ת חתם סופר, תל אביב תשל"ח, יורה דעה, סימן שלג, על פי תהלים עט, שמי שלוחם נגד ישראל, לוחם נגד ה' אלהי ישראל.

61 ראו עדויות רבות אצל דדון (לעיל הערה 48), עמי שג-שיז.

62 ראו למשל אצל א' ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, רמת גן תשנ"ח, עמי 106.

63 שם.

64 דדון (לעיל הערה 48), עמי שיד.

65 ר"א שפירא, ראש דברך (עורך: יי דדון), ירושלים תשי"ע, עמי תרנח.

אמנם כצפוי, יש טוענים שהרב כהנמן חזר בו ושינה את דעתו בנושא הנפת הדגל,⁶⁶ אך יש עדויות שגם לאחר פטירת הרב הקפידו אשתו והישיבה כמצוות הרב וכמעשהו בכל שנה, שיניפו את הדגל ביום העצמאות בישיבת פוניבז'.⁶⁷ יחד עם הכרת התודה כלפי המדינה, עמד הרצב"י קוק על פן אחר של הדגל המסמל את הכרת הטוב לקב"ה שהעניק לנו את המדינה. "ההתייחסות בחביבות ובחרדת קודש אל זכותנו לתקומת מצוות מדינתנו, ואל תפארת סידוריה וסמליה, היא הביטוי הבריא של קדושת עם ישראל המכיר ומודה ומברך חסדי ה' יתברך עלינו".⁶⁸ סמליות דומה מופיעה גם אצל אביו מרן הרב קוק בתפילה שחיבר לטקס לכבוד דגל הגדוד העברי, שהיא נכונה שבעתיים לגבי דגל מדינת ישראל: "הדגל הנערץ זכרון גבורת ישע ימינך בהכבש ארץ הקודש".⁶⁹

סמל אחדות ישראל

הצבענו לעיל על התקדימים הרבים של דגלי ישראל בתורה ובהיסטוריה. אולם היה מקום לשאול אם מעמדו של דגל מדינת ישראל אינו פחות מזה של שנים עשרה דגלי השבטים, שכן האחרונים זכו לאישור אלוהי.⁷⁰ על כך נביא את דברי ר"י אברבנאל על הדגל האידיאלי שבימות המשיח: "ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ".⁷¹ הנה בימות המשיח יהיו כולם לעם אחד וגוי אחד, ולא יהיה ביניהם חלוק כלל. ולזה אמר שישא נס לגוים כי לא ישאו נסים הרבה ולא דגלים מתחלפים כי אם נס אחד בלבד לכלם. ודגל אחד מורה על התאחדות האומה ועל אלוה אחד להם וגוי אחד בארץ, "וסרה קנאת אפרים [...] אפרים לא יקנא את יהודה ויהודה לא יצר את אפרים",⁷²

- 66 ראו ארנד (לעיל הערה 62), עמ' 106, הערה 7.
 67 דדון (לעיל הערה 48), עמ' שי. כך שמעתי גם בשם כלתם, הרבנית רבקה (קנולר) כהנאמן, מהאחיין שלה, ידידי אליעזר קנולר.
 68 איגרת של רצב"י קוק שפרסמתי לראשונה במלואה במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), ליד הערה 217, בנושא חומרת כבוד דגל ישראל.
 69 לוי (לעיל הערה 40), עמ' 58.
 70 במדבר רבה (לעיל הערה 22) ב, ג.
 71 ישעיהו יא, יב.
 72 שם יא, יג.

קנאת אפרים בענין הדגלים שהיה דגלו לאחורי המשכן ודגל יהודה [...] מצד הפנים.⁷³

כלומר, אם עד כה היו בישראל דגלים שונים של שבטים שונים, ואף מלכויות שונות (יהודה וישראל), ולפעמים הגויים עשו קואליציה עם מלכות אחת שלנו נגד חברתה, מנבא ישעיהו שבמצב האידיאלי העתידי יתייחסו גם הגויים למלכות ישראל אחת מאוחדת, תחת "דגל אחד".

הסמליות המובהקת הזאת מתבטאת כשמשמשים בדגל כמשל לאחדות, כדברי הרד"ק ואחרים: "וזה דרך משל, כי כשירצה אדם לקבץ עם ישא נס בהרים כדי שיראו הנס למרחוק ויבאו".⁷⁴ כמובן, אם כבר משתמשים בחפץ או בציור כמשל, הדבר מעיד שיש לו סמליות מובהקת במודעות השומעים מהקשר אחר עוד לפני הנבואה.

רש"י הירש רואה בסמליות הדגל הצהרת השקפה מאחדת. בהסברו מדוע על מותם של דתן ואבירם בעדת קורח נאמר "ויהיו לנס", הוא מטעים: "נס' הוא אות המתנוסס במרום והוא בא להורות את דרכו של אדם שפניו מועדות ליעד מסוים בכיוון מסוים".

סמליות האחדות מסביב לדגל מתבטאת היטב בתלונתו של פי קיש על חוסר האחדות בין העיצובים השונים של הדגל הלאומי בהסתדרויות הציוניות אשר בארצות השונות, דבר המעיד על חוסר אחדות, חוסר קביעות וחוסר רצינות.⁷⁵

אמנם איננו חיים מפיו של דוד בן גוריון, אך הוא היטיב לסכם נקודה זאת: הדגל עומד מעל הממשלות המתחלפות [...] מגלם את היסוד המאחד, המלכד, הכללי, המשותף וההיסטורי שבמדינה ובאומה [...] דגל המדינה יסמל את אחדות ישראל, ייחודו ועתידו העצמאי, שותפות של כל הדורות, מקדמות האומה לפני אלפי שנה עד סוף כל הדורות.⁷⁶

73 ר"י אברבנאל (לעיל הערה 29), שם.

74 רד"ק, ישעיהו יח, ג. ראו במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), בסביבות הערה 157 הפניה לדברי המצודות, המלבי"ם ואחרים המפרשים בצורה דומה.

75 פי קיש, מכתב לנשיא ההסתדרות הציונית בשנת תרפ"ח, 19 ביולי 1928, אצל נמצא-בי (לעיל הערה 4), עמ' 37. תת-אלוף קיש (תרמ"ח-תש"ג), איש צבא בריטי ומנהיג ציוני, תפקד כמנהל המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית בירושלים, תרפ"ג-תרפ"ט, ולאחר מכן נתמנה לראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית.

76 ד' בן-גוריון, נאום בקריה, י"ט בתמוז תש"ח, <http://www.amalnet.k12.il/sites/bool/bols0001.htm>.

אין צורך להרחיב במרכזיותו של רעיון אחדות ישראל ביהדות, הקשור גם לנתינה, למסירות, לאהבה ועוד,⁷⁷ דבר המקנה חשיבות רבה לדגל המסמל את אותה אחדות.

חשיבות הדגל מתוקף מנהג ישראל

תוקף המנהגים בישראל

נראה שיש גם לדון בסוגיה של כבוד הדגל מצד אחר, והוא מצד מנהג ישראל. אי אפשר להכחיש את העובדה שעם ישראל בכלל רואה היום בהנפת הדגל ובכיבודו, ובמיוחד בטקסים ובמועדים מיוחדים, מעשה נהוג ומקובל. עלינו להגדיר מתי נחשב מעשה עממי יהודי כמנהג שאין לשנות ממנו, כפי שנאמר: "ואל תשנו ממנהגות בני אדם שכל המשנה, ידו על התחתונה".⁷⁸ האם משפט זה אמור רק במנהג דתי או שמא גם במנהג לאומי (אם בכלל ניתן לחלק בין השניים⁷⁹)? האם לציבור החרדי, שהוא מיעוט, יש כוח לבטל מנהג שהתקבל, אפילו באופן רשמי וחוקי, על ידי רוב העם?

עיון בסוגיה מעלה שיש מספר טעמים לכך שמקפידים לקיים ולא לשנות ממנהגים עממיים, שחלקם אינם שייכים בנידון שלנו, אך חלקם שייכים ביותר. מצאנו שהגמרא דנה בשאלה היכן ציווה הקב"ה להדליק נרות חנוכה שעליהם מברכים "וציוונו": "רב אויא אמר: מילא תסור".⁸⁰ רב נחמיה אמר: "שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך".⁸¹ אם נמקד את המחלוקת כאן, יתברר שיש סוברים שהייתה תקנה רשמית של חז"ל ("לא תסור מהדבר אשר יגידו לך"), אך לעומתם סוברים אחרים שהעם התחיל בעצמו לנהוג להדליק ("שאל

77 ראו בהרחבה בחוברת שלמה בנושא, ובמיוחד במאמרי שם, Rav Kook (Shvat), A. Chwat and Unity: The Key to Understanding the World", Unity – Merkaz HaRav Memorial Book (ed. Dan Ilouz), 5769, pp. 107–110.

78 ר' יחיאל ב"ר יקותיאל, מעלת המידות, ירושלים תשל"ח, עמ' רצד.

79 ראו בפרק "דת ולאומיות ישראל הינם אחד", ליד הערה 291.

80 דברים יז, יא.

81 שם לב, ז.

אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך" (לכבוד הניצחון במלחמה לעצמאות,⁸² ויש בכך תוקף הלכתי ואף "ציווי" אלוקי.⁸³ נוסף על דינא דמלכותא דינא, תקנות הקהל ומשפט המלך,⁸⁴ נראה לעניות דעתי שיש לדון בחוקי מדינת ישראל מצד מנהג ישראל,⁸⁵ ובמיוחד במנהג מובהק כמו הנפת הדגל, שאינו מתנגש כלל עם מצוות אחרות, ואדרבה, יסודו בתנ"ך ובחז"ל.

מאמרים רבים מדגישים את חשיבותם של מנהגי ישראל, כמו "לעולם אל ישנה אדם מן המנהגי",⁸⁶ פוק חזי מאי עמא דבר [– צא וראה מה עושה העם],⁸⁷ הכל כמנהג המדינה,⁸⁸ ואף ספרים שלמים ומקיפים הוקדשו לנושא.⁸⁹ לענייננו, נסתפק במקורות בודדים המראים עד כמה הוענקה חשיבות למנהגים "עממיים" ואפילו כשהטעם אינו ברור, מפוקפק או לפעמים אף בעייתי במידה מסוימת, ובוודאי שלא נוסד על ידי הפוסקים.

- 82 ראו רמב"ם (לעיל הערה 56), הלכות חנוכה ג, א, שחגיגת חנוכה היא על כך "שחזרה המלכות לישראל יתר על מאתיים שנה", ובהרחבה א' שבת, "לימוד זכות וחובה בשיטות הרמב"ם והרמב"ן על 'מלכות' החשמונאים", המעין נ, ב (ניסן תשי"ט), עמ' 98–101; א' שבת, "מדינת ישראל במקורות", טללי אורות ד (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 130–143.
- 83 ר"א שרקי, זית רענן, ירושלים תשס"ח, עמ' צט, על פי בבלי, שבת כג ע"א. ראו להלן ליד הערה 187.
- 84 מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים תשנ"ח. יש מקום להוסיף סיבה נוספת לשמירת חוקי המדינה מתוקף אחת מהתקנות המיוחדות לר' גרשום "שיכול הרוב לכוף המיעוט בתקנות הקהלי", ראו ר"י שציפנסקי, "תקנות רבינו גרשום מאור הגולה", אוסף מאמרים מתוך חוברות הדרום, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 249.
- 85 לאחר שכתבתי את הפרק, שמחתי לראות שפורסם לאחרונה מסמך ברוח דומה בכנס דיינים במסגרת המכון "הליכות עם ישראל", בראשותו של הרב ד"ר רצון ערוסי, בכסלו תשס"ט, שעליו חתמו גם הרב יעקב אריאל, ר"ד ליאור, ר"י כרמל, ועוד, מובא בתחומין כט (תשס"ט), עמ' 144. הם ציינו כמקורם את השלחן ערוך (לעיל הערה 45), חושן משפט רכט, ב; שלא, ב; וכתבו שחוק המקובל בציבור יש לו תוקף מנהג, ובלבד שאינו בגדר "מנהג גרוע", על פי התוספות על בבלי, בבא בתרא ב ע"א ד"ה בגויל, הרמ"א (נדפס בשלחן ערוך, לעיל הערה 45) חושן משפט קנו, ד; הרמ"א (שם), שם שלא, א. יש בדברינו הרחבה משמעותית על דבריהם.
- 86 בבלי, בבא מציעא פו ע"ב.
- 87 בבלי, עירובין יד ע"ב.
- 88 בבלי, בבא בתרא פג ע"א.
- 89 ראו למשל ספריו של ד' שפרבר מנהגי ישראל א–ח, ירושלים תשמ"ט–תשס"ז; ר"י שציפנסקי, קונטרס "המנהגים בישראל", התקנות בישראל ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' א–עו; י"א זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו; ש' דוד, נר לעזרא, ג, המנהג כהלכה, עפולה תשנ"ד.

ההקפדה במנהגים גם כשטעמם חלוש ביותר נמצאת כבר אצל חז"ל שראו שנהגו קדושה בעצי שיטים של מגדל (שם מקום) אף שאין סיבה הלכתית לכך, אך השיב ר' חנינא: "אל תשנו ממנהג אבותיכם".⁹⁰

אנו מכירים מנהגים רבים החזקים במיוחד אצל העם, שהתקבלו גם כשכמעט שאין להם משמעות דתית. למשל שאין לשנות אפילו את הניגונים הנהוגים בקהילה⁹¹ או את חגיגת ה"מימונה"⁹², אף שייתכן שמנהגים אלו לא נתייסדו על ידי רבנים אלא על ידי העם.

כך מסכם את הדברים הרב יאשיהו בן יוסף פינטו מדמשק, בשו"ת נבחר מכסף:

כדכתב הרב שמש צדקה באו"ח סי' ד', וז"ל ולא זו בלבד במנהג שהוקבע עפ"י סופרים וספרים דטעמם ונימוקם עמם אלא אפילו במנהג תמוה כההיא [...] ודכוותיהו טובא [ודוגמאות דומות רבות] בקשו בכל מאמצי כחם למצוא סמך ליישב אותו וכו' וכ"כ המהרשד"ם⁹³ שאפילו במנהג שנראה נגד הדין וכו' אחר שנתפשט המנהג אין למנוע אותו דאמרינן הנח להם לישראל אם אינן נביאים בני נביאים הם וכו'⁹⁴ עיי"ש [...] ואמנם אם יש מנהג דנפיק מיניה חורבא – שיוצא ממנו חורבן] י"ל דצריך שיקול דעת של גדולי הדור לבטלו.⁹⁵

יתרה מזאת, מצאנו בשו"ת משאת בנימין שגם אם אין מדובר במנהג ותיקין, אלא מנהג בהנהגת הציבור (כגון דרך בחירת גובי המסים), אין לשנות ממנהג המקום.⁹⁶

אף כשהמנהג הוא בעייתי וסותר את מסקנת רוב הפוסקים, פוסק מרן בעל השולחן ערוך, שלפעמים די בפוסק אחד להתיר אפילו איסורי תורה אם כך

- 90 בראשית רבה (לעיל הערה 22) צד, ד.
- 91 רמ"א (לעיל הערה 85), אורח חיים תריט, א בשם המהרי"ל, סוף הלכות יום הכיפורים. כנראה הכוונה ל" מולין, ספר מהרי"ל, מנהגים, ירושלים תשמ"ט, הלכות יום הכיפורים, סימן יא.
- 92 לסיכום הניסיונות לפשר מקור החג, ראו א' שפר, "מימונה", <http://tinyurl.com/46dmoah>.
- 93 ר"ש בן משה די מדינה, שו"ת מהרשד"ם, ניו יורק תשי"ט, אבן העזר סימן קצג.
- 94 בבלי, פסחים סו ע"א.
- 95 שו"ת נבחר מכסף, תל אביב תשל"ו, אורח חיים סימן א. השוו לדברי ח' די סילוה, פרי חדש, נדפס עם השלחן ערוך (לעיל הערה 45), מנהגי איסור והיתר, כלל טו: "דע שכל מנהג בין של יחיד בין של רבים צריך שיהיה לו יסוד וטעם למנהג".
- 96 רב"א סלניק, שו"ת משאת בנימין, וילנה תרנ"ד, סימן ז על פי המרדכי, מובא בבית יוסף (לעיל הערה 46), חושן משפט סימן קסג.

נהגו.⁹⁷ כך עולה מדברי הש"ך שכתב: "ואין זה תימה, דהרבה פעמים מצינו כן שהמנהג כפוסק אחד אף שרוב הפוסקין חולקין".⁹⁸
 למרות הבעייתיות שבדבר,⁹⁹ מצאנו שגם מנהגי עמי הארץ שיש להם אפילו פן של איסור מתקבלים לפעמים, ואף זוכים להכשר, לפחות בדיעבד, כגון ריקוד בשבת,¹⁰⁰ אכילת חלבי בסעודת חג השבועות,¹⁰¹ מנהג הכפרות בערב יום הכיפורים,¹⁰² הכנת סלט ביצים בשבת,¹⁰³ עישון ביום טוב,¹⁰⁴ חגיגה בתשעה באב שנדחה ועוד.¹⁰⁵

- 97 בית יוסף (שם), יורה דעה קעב ד"ה ולהראב"ד, שהביא את ר' שמואל הסרדי, ספר התרומות, שמעיד בענין ריבית שנהגו כהרבא"ד למרות היותו דעת יחיד. וכן כתב ר"י קארו, בדק הבית, יורה דעה קעג, ד"ה וכל, שלמרות היות הרא"ש דעת מיעוט מול הרי"ף והרמב"ם, לענין הלכה פשט המנהג להתיר, למרות שבדרך כלל הוא מכריע כדעת הרוב בין שלושת עמודי ההוראה: הרי"ף, רמב"ם ורא"ש. ראו במאמרו של ב' אפרתי, "תוקפם של המנהגים בישראל" <http://www.daat.ac.il/daat/toshba/maamarim/tokpam-2.htm>.
- 98 ש"ך (לעיל הערה 47), יורה דעה סה, אות ז.
- 99 בפשטות אין לקיים מנהג הכרוך בעברה, כפי שכותב בשו"ת הרא"ש, ניו יורק תשי"ד, כלל נה, סימן י. הבית יוסף (לעיל הערה 46), יורה דעה, סימן קצו, מבחין בין "הנח להן לישראל אם אינן נביאים הן בני נביאים" (לעיל הערה 94) שעל זה ניתן להסתמך, ובין מה שאמרו בבבלי, שבת קמח ע"ב, "הנח להם לישראל מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין", שאין לסמוך על כך; פרי חדש (לעיל הערה 95), אורח חיים תצו, עמ' נז, כל דיני מנהגי איסור.
- 100 למרות דברי המשנה, ביצה ה, ב: "ולא מטפחין ולא מספקין ולא מרקדין", ראו שלחן ערוך ורמ"א (לעיל הערה 45), אורח חיים שלט סעיף ג: "והא דמספקין ומרקדין האידנא ולא מחינן בהו משום דמוטב שיהיו שוגגין וכו' ", ובמשנה ברורה וביאור הלכה (לעיל הערה 49) שם, שם, אות י, וד"ה להקל.
- 101 רמ"א (לעיל הערה 85), אורח חיים תצד, ג; רצ"ה שפירא, דרכי תשובה, ירושלים תשל"ו, יורה דעה פט, אות יט שקורא לנוהגים כן "מתחכמים", שהרי יש חיוב לאכול בשר ביום טוב; ר"מ שטרנבוך, מועדים וזמנים, חלק ז, ירושלים תת"ד, סימן קיד.
- 102 שולחן ערוך (לעיל הערה 45), אורח חיים תרה, א: "יש למנוע המנהג" משום שהוא מדרכי האמורי, ולעומתו הרמ"א (שם) מצדיק את המנהג.
- 103 ר"י נויבירט, שמירת שבת כהלכתה, ירושלים תשל"ט, פ"ח, אות פא, מביא פוסקים רבים המאריכים "ליישב מנהג העולם" להכין סלט ביצים בשבת, למרות בעיית הלישה.
- 104 עיין בהרחבה ר"ע יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ה, ירושלים תשט"ז, סימן לט, א-ג; ילקוט יוסף, הלכות יום טוב, ירושלים תשמ"ו, עמ' עב-עג, ובהערה יא כתב שר"י אייבשיץ בספרו בינה לעתים, עמ' ל, האריך ליישב המנהג אף שלכאורה דינו כמוגמר ובהחלט איננו הנאה השווה לכל נפש וצריך להיות אסור.
- 105 ר"י לאמפרונטי, פחד יצחק, ברלין תרכ"ד, עמ' קלז, ע"ג, אין לחלק אם המנהג נקבע על פי חכם או על פי עצמם, אין לשנות מפני המחלוקת. למשל, נהגו יום טוב לשמחת מצוה מאבותם ביי באב, אם ט' באב נדחה ליום א', לא צריך לצום. ראו אצל שפרבר (לעיל הערה 89) חלק א, עמ' טו על מנהגי פליאה, הערה 13, ושם עמ' יט, לגבי מנהגי טעות, שחלק מיוחס להשפעות חיצוניות של הגוים. אמנם יש צורך לעיין היטב לפני שטוענים שהשפעת

הדוגמאות הללו מוכיחות שהבעיה איננה מי מייסד את המנהג (ברור שפעמים רבות מדובר בעמי הארץ), אלא אותה סתירה להלכה, ואף כאן מצאנו מגמה ללמד זכות על הציבור.

יש שהוכיחו את העניין גם משמות החודשים העבריים, שבאו מהתרבות האכדית האלילית. לכאורה יש בשימוש בשמות חודשים אלו איסור "ושם אלוהים אחרים לא תזכירו, לא ישמע על פיך".¹⁰⁶ ברם, לאחר גלות בבל לא רק שהוכשרו השמות אלא אפשר לומר שאף התקדשו.¹⁰⁷ מצאנו גם פוסקים שהקפידו להשתמש דווקא בהם ולא בתאריכים "לועזיים" שלא התקבלו.¹⁰⁸

ברוב הדוגמאות שמצאנו תוקף למנהג עממי על אף בעיותיו ההלכתיות, מתבסס המנהג על איזה שהוא ערך תורני, כגון שמחת שבת ויום טוב או מצווה, גם אם הזמן או המקום של היישום של אותו ערך חיובי, הוא מפוקפק או אסור. כך גם לגבי הערכים של כבוד התורה, כגון עליית הקונה במקום כוהן,¹⁰⁹ קישוט ספר תורה ברימונים המצלצלים בשבת,¹¹⁰ ריקוד בשמחת תורה, הנחת כתר התורה בראש הקוראים בשמחת תורה,¹¹¹ או כיבוד הורים (לאלה המדליקים נרות נשמה ביום טוב). על כגון זה כותב הציץ אליעזר: "קול המון כקול שדי".¹¹² אך גם אם המנהג אינו מתבסס על ערך תורני, כגון הנהגות בין פועלים לבעלי

- הגויים היא מקור מנהג מסוים, שמא דווקא הגויים הם אלה שהושפעו על ידי מנהג ישראל עתיק, או מה שמצוי במיוחד שתנאים סביבתיים דומים מולידים תוצאות דומות אצל יהודים ושכניהם מהדתות האחרות, ראו על כך א' שבט, "צוואת ר' יהודה החסיד – השוואת מהדורות קדומות וכתבי יד", טללי אורות י (תשס"ב), הערה 13.
- 106 שמות כג, יג. מובא לדוגמה אצל ר"ד רוזן, עץ הדת, ירושלים תשל"ג, עמ' 180, על פי שמות כג, יג.
- 107 ראו רמב"ן, פירוש על התורה (עורך: ח' שעוועל), ירושלים תשי"ט, שמות יב, ב, שלימד זכות שהשמות מזכירים את הגאולה מבבל, כשם שלפני כן מנו את החודשים מניסן, זכר לגאולה ממצרים.
- 108 שו"ת יביע אומר, חלק ג (לעיל הערה 104), יורה דעה, ט; ר"א ולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק ח, ירושלים תשמ"ט, ח; ט, יד; י, לו; רצבי"ק, מובא אצל ר"ש אבינר, "קורות רבנו", עטורי כהנים 44 (כסלו תשמ"ט), עמ' 19; ר"מ שטרן, שו"ת באר משה, חלק ח, ניו יורק תשמ"ג, סימנים יח-ט.
- 109 ר"י קולון, שו"ת מהרי"ק, ירושלים תשל"ג, שורש ט.
- 110 משנה ברורה (לעיל הערה 49), שלח, אות ו.
- 111 פחד יצחק (לעיל הערה 105), ערך "מנהגי", עמ' קלו ע"ג.
- 112 שו"ת ציץ אליעזר, חלק ו (לעיל הערה 108), סימן י, הרחבנו על ביטוי זה ליד הערה 148.

הבית, או "סתם דברים שאינם עניין לחוקי התורה וההלכה, אמרו בדרך כללי: 'הכל כמנהג המדינה'".¹¹³

אם כך במנהגים שהונהגו על ידי המון העם שיש להם פן בעייתי מבחינת ההלכה, קל וחומר בנושא הנפת דגל ישראל וכיבודו שהונהג בהסכמתם של רבנים גדולים,¹¹⁴ שיש להתחשב במנהג ישראל שאינו סותר שום הלכה. בפרט שמנהג של תוספת חומרה, שאינו מקל בשום דבר של איסור, קל יותר להוסיף.¹¹⁵ כל שכן כשכבר ראינו שדגל ישראל לא רק שאינו סותר אלא מהווה תוספת חיזוק לערכים תורניים מובהקים (בדומה לכבוד התורה, שמחת שבת וכדומה בדוגמאות הנ"ל), כמו חיבוב עם ישראל, ייחודו ובחירתו, כיבוש ארץ הקודש, קיבוץ גלויות, קידוש השם, מסירות נפש וכדומה.

מצאנו גם הקפדה שלא לשנות אפילו מנהגים שהם יותר "לאומיים" מאשר דתיים.¹¹⁶ למשל הזכרנו למעלה¹¹⁷ את המנהג לקבור את מי שנהרג על ידי הגויים בבגדיו, להעלות חמה ולעורר רגש לאומי. הרי לא מדובר על מנהג דתי אלא לצורך לאומי, ובכל זאת נחשב למנהג שהתקבל, אף שסותר את ההלכה הרגילה של כבוד המת. כך גם במנהג לצאת עם חץ וקשת בל"ג בעומר שכנראה נוסד על ידי העם כמשהו לאומי,¹¹⁸ ומה שנהוג גם לא לקבל צדקה מגויים בפרהסיא משום הכבוד הלאומי.¹¹⁹

אף בדורות האחרונים מצאנו שגם אם אין ביכולתם של בתי הדין לגזור גזרות חדשות, כותב בעל הציץ אליעזר:

- 113 ר"י שציפנסקי (לעיל 89), עמ' ב, על פי בבלי, בבא מציעא פג ע"א; בבלי, כתובות סו ע"א.
 114 ראו בהמשך הערה 240.
 115 רמב"ם (לעיל הערה 56), הלכות שביתת עשור, ג, ג; רי"ט אשבילי, חידושי הריטב"א על הש"ס, ירושלים חת"ד, בשם הרא"ה על בבלי, פסחים נא ע"א.
 116 אמנם נראה בפרק "דת ולאומיות ישראל הינם אחד", ליד הערה 291, שהחלוקה הזאת היא מלאכותית ואינה מופיעה בתורה ובמקורות.
 117 למעלה הערה 47.
 118 רי"ד אייזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, "ל"ג בעומר", שיוצאים כביכול לעשות דין עם הורגי תלמידי ר' עקיבא, או זכר למרד בר כוכבא, ראו <http://www.gov.il/FirstGov/TopNav/HolidayHP/HLagBaOmer/HLBOCustomes/>
 119 בבלי, סנהדרין כו ע"ב: "האוכל דבר אחר פסול לעדות", ופירוש רש"י על הש"ס: "אדם שמקבל צדקה מהגויים"; בבלי, בבא בתרא י ע"ב; רמב"ם, הלכות רוצח יב, טו; שולחן ערוך, יורה דעה רנד; בהרחבה בחוברת "האויב המיסיונרי", עיטורי ירושלים 43–45 (אייר–תמוז תש"ע).

חוששני מאד משום מנהג ישראל תורה וקול המון שהוא כקול שדי, דהרי בקרב ההמונים נפוצה מאד האגדה המקובלת הזאת שגולי ספרד עשו הסכמה על כך, וחששו לה דור אחר דור, לכן על כגון דא יש לומר הנח להן לישראל אם אין נביאים הן בני נביאים הן,¹²⁰ ואין להתיר בשופי לשואל על ישיבת קבע בספרד.¹²¹

מצאנו שמנהגים של זהות "לאומית" מחייבים אותנו בתנאים מסוימים אף למסור את הנפש: "אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור. מאי מצוה קלה? אמר רבה בר יצחק אמר רב אפילו ערקתא דמסאנא", ופירש הרי"ף: "הנכרים שבאותו הזמן היו עושין רצועות של מנעליהן אדומות וישראל היו עושין שחורות כדי שלא ילבשו מלבוש נכרי".¹²² גם רבנו חננאל,¹²³ בעלי התוספות,¹²⁴ הרא"ש¹²⁵ והרשב"א¹²⁶ מסבירים שאין כאן מגמה "דתית" או מצווה, אלא כל מטרת המנהג להיות שונה ולהיבדל מהגויים, לאחר שהם הנהיגו דבר מסוים, וכן פסקו הרמב"ם¹²⁷ והגר"א.¹²⁸ כך מדגיש גם הרא"מ: "אפילו אין מצוה אלא מנהג יהדות שהונהג לתרבות".¹²⁹

נמצא שהיכר לאומי בין ישראל לעמים נחשב מנהג חשוב, אפילו אם הגויים הם אלה שיוזמו הנהגה מסוימת ואנחנו רק הגבנו להיות שונים ומובדלים, וכל שכן שסמל מובהק לזהות לאומית כמו דגל ישראל ייחשב מנהג חשוב.

אמנם יש מקום לכאורה לחלק ולומר שהראשונים הללו דיברו בתקופה שבה עזיבת הלאום הייתה כרוכה גם בעזיבת הדת, אך הדיוק בדבריהם מראה בעליל שקיים ערך עצמי גם לייחוד הלאומי שלנו והפרדתנו משאר האומות, ובנושא זה

- 120 לעיל הערה 94.
- 121 שו"ת ציץ אליעזר, חלק ה (לעיל הערה 108), סימן יז ד"ה (ב) אבל.
- 122 ר"י אלפסי, חידושי הרי"ף על הש"ס, סנהדרין עד ע"ב (מופיע בדף יז ע"ב בדפי הרי"ף).
- 123 רבנו חננאל, אוצר הגאונים (עורך: ח"צ טויבש), סנהדרין שם, עמ' תקנט.
- 124 תוספות (לעיל הערה 85), שבת מט ע"א: שהעברין "דומה שמוציא עצמו מכלל ישראל".
- 125 ר' אשר בן יחיאל, פירוש הרא"ש על הש"ס, סנהדרין פח.
- 126 ר' שלמה בן אדרת (רשב"א), שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן תיט.
- 127 רמב"ם (לעיל הערה 56), הלכות עבודה זרה יא, א.
- 128 ביאור הגר"א, מודפס בשולחן ערוך, יורה דעה קעח, ז.
- 129 ר' אליעזר ממיץ, ספר היראים השלם, ירושלים תשכ"ה, תג, מובא בהגהות מימוניות, מודפס במשנה תורה לרמב"ם (לעיל הערה 56), הלכות יסודי התורה ה, ג.

עצמו הם חולקים על רש"י¹³⁰ בסוגיה. בפרק מיוחד נראה בהרחבה שאין הבחנה בין התחומים הלאומיים לתחומים הדתיים בישראל.¹³¹

טעמי תוקף המנהגים

טעמים רבים הוצעו לאיסור לשנות מהמנהג:¹³²

א. לא תתגודדו¹³³

ב. לא להוציא לעז על הראשונים¹³⁴ וללמד זכות¹³⁵

130 רש"י (לעיל הערה 119), סנהדרין עד ע"ב, פירש: "שאם דרך הנכרים לקשור כך ודרך ישראל בענין אחר, כגון שיש צד יהדות בדבר ודרך ישראל להיות צנועים אפילו שנוי זה שאין כאן מצוה אלא מנהג בעלמא יקדש את השם בפני חבריו ישראל". לדעתו, צריך שיהיה איזה צד דתי, אפילו קל, כגון הידור בצניעות, כדי שיחייב למסור את הנפש.

131 בפרק "דת ולאומיות ישראל הינם אחד", ליד הערה 291.

132 ר"י שציפנסקי (לעיל הערה 89), עמ' ג; R. Nathan Kaminetzky, *The Making of a Godol*, Jerusalem 5762, p. 656. וראו גם בהערות הבאות.

133 בבלי, יבמות יד ע"א על פי דברים יד, א: "לא תעשו אגודות אגודות". ראו ר"מ פיינשטיין, אגרות משה, חלק ו, ניו יורק תשמ"ב, אורח חיים ד, סימן לד, המזכיר רק שני איסורים לשנות ממנהג המקום: מדאורייתא – "לא תתגודדו", ומדרבנן – מפני המחלוקת. אף שברמב"ם, ספר המצוות (לעיל הערה 58), לאווין מה, סובר ש"לא תתגודדו" בהקשר זה הוא אסמכתא בלבד ואסור מדרבנן. השוו למה שכתב הרמב"ם (לעיל הערה 56), בהלכות עבודה זרה יב, יד, שמשמע שאסור מדאורייתא, וכן כתב ר' יהודה ליוואי (מהר"ל מפראג), גור אריה, בני ברק תשי"מ, על דברים יד, א, ורנצב"י ברלין (הנצי"ב), העמק דבר, ירושלים תש"ל, שם. ראו ר"מ צוריאלי, אוצרות המוסר, ירושלים תשס"ג, עמ' 987 שהרחיב בסוגיה.

134 רב שרירא גאון, הובא אצל ר"ב עפשטיין, תורה תמימה, ניו יורק חת"ד, דברים יט, יד: "מנלן דמנהגא מילתא היא? דכתיב (בבלי, שבת פה ע"א): ילא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים (דברים יט, יד)". ראו ר' שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני, ירושלים תשי"כ, על משלי, רמז תתקס: "אמר רשב"י אם ראית מנהג שעשו אבותינו אל תשנה אותו"; ר' יעקב ב"ר אשר, ארבעה טורים, בני ברק חת"ד, ושולחן ערוך (לעיל הערה 45), חושן משפט שסח, א. ובשו"ת מהרי"ק (לעיל הערה 109), שורש ט כתב: "ואין לנו לשנות המנהגות שנהגו אבותינו הקדמונים חסידים ואנשי מעשה"; ועיינו עוד שו"ת מהרשד"ם (לעיל הערה 93), יורה דעה מ; ר"א גומבינר, מגן אברהם, מודפס בשלחן ערוך (שם), אורח חיים תרצ; הראי"ה קוק, שו"ת אורח משפט, ירושלים תשל"ט, אורח חיים סימן יח: "וכל מנהג שלא הונהג על פי ותיקין אין חוששין לו"; רבה של קרית מוצקין, ר"מ פוגלמן, שו"ת בית מרדכי, חלק ב, ירושלים תשל"א, סימן כב; ובהרחבה אצל שפרבר, חלק א (לעיל הערה 89), עמ' כ-כג, שהאריך להוכיח שתוקף מנהגים הוא משום שהם ותיקים; ר' מנחם המאירי, בית הבחירה על הש"ס, ירושלים תשל"ו, ראש השנה, טו ע"ב; ובמסכת סופרים יד, מד: "וזה שאמרו מנהג מבטל הלכה, מנהג ותיקין, אבל מנהג שאין לו ראיה מן התורה, אינו אלא כטועה בשיקול הדעת", מובא בשו"ת מהרשד"ם (שם), יורה דעה, סימן קצג. תורה תמימה (שם), שמות יב אות קמג: "מצוה לצדד בזכות מנהגן של ישראל".

- ג. מנהג אבותינו בידנו,¹³⁶ תורה היא¹³⁷
 ד. מסורת ("חדש אסור מן התורה") – חשש מהמדרון החלקלק של רפורמה¹³⁸
 ה. גדול השלום – להימנע ממחלוקת¹³⁹
 ו. חזקה שנעשה על פי חכמים¹⁴⁰
 ז. קול המון כקול שדי¹⁴¹
 ח. זלזול באנשי המקום¹⁴²
 ט. הרוב בדרך כלל צודק¹⁴³

טעמים שאינם שייכים בנדון

כאמור, חלק מהסיבות של הקפדה במנהג בוודאי אינן שייכות בנידון של הדגל. למשל כל המקורות האוסרים לשנות מנהגים של בית הדין ("לא תתגודדו") או משום שהם מנהגים ותיקים, מנהג אבותינו, שלא להוציא לעז על הראשונים, ו"אל תבוז כי זקנה אמך" וכדומה. בוודאי גם אין חובה להניף דגל מצד חשש לרפורמה.¹⁴⁴

טעמים השייכים בנידון

לעומת זאת, חלק מהטעמים האחרים האוסרים שינוי ממנהג שייכים ביותר גם בנושאים חדשים כמו שלנו,¹⁴⁵ כביטוי של ד' רוזן: "כיוון שנשתרשו

- 136 בית יוסף (לעיל הערה 46), אורח חיים תרכה, ד.
 137 טור (לעיל הערה 134), אורח חיים רצז; שולחן ערוך (לעיל הערה 45), יורה דעה שעו, ד.
 138 שלא יבואו לבטל מנהגים אחרים. טעם זה מופיע בתקופות ובמקומות שהאיום מהרפורמה היה חזק במיוחד, ראו להלן הערה 273 ואילך.
 139 להלן הערה 201 ואילך.
 140 להלן הערה 236.
 141 להלן הערות 148–200.
 142 שו"ת מהרי"ק (לעיל הערה 109).
 143 להלן הערות 263–268.
 144 אדרבה, נראה בהמשך שיש שדווקא התנגדו למנהג הנפת הדגל משום חשש זה.
 145 ראו רח"ח מדיני, שדי חמד, ניו יורק תשכ"ז, מערכת מ, כלל לו–לח. ראו לעיל ליד הערה 86 ואילך שאין לשנות אפילו ממנהגים בעייתיים שבוודאי אין מקורם אצל רבותינו או חכמינו.

נתקדשו".¹⁴⁶ למשל, כתב הרב עובדיה יוסף, שאין לשנות אפילו מנהג שהונהג מקרוב כעשיית סודה בשבת.¹⁴⁷

קול המון כקול שדי: השגחה כללית

מצאנו שבמקום שעם ישראל נמצא שם השכינה. על הפסוק "וידבר יפתח את כל דבריו לפני ה' במצפה",¹⁴⁸ מסבירים רש"י ורד"ק: "לפי שהשכינה שורה בישראל במקום שיתקבצו".¹⁴⁹

רעיון זה מנוסח היטב באמרה "קול המון כקול שדי", שהייתה מרגלא בפיהם של הרב צבי יהודה קוק¹⁵⁰ והרב אליעזר ולדנברג.¹⁵¹ אמנם פתגם זה איננו פסוק וגם לא מאמר חז"ל, ואף אינו מופיע בספרות הרבנית עד לפני כשלוש מאות שנה.¹⁵² במקורות הראשונים הביטוי מופיע בהקשר שלילי וציני. הכותבים מציינים שהמון העם חושב בטעות ועושה רעש מתוך בורות. אולם כיום רבנים משתמשים בביטוי זה כערך חיובי שיש להתחשב בו.¹⁵³ מדובר בתרגום של ביטוי לטיני: "Vox populi, vox dei", אמרה המעניקה משקל מכובד לדעת הציבור, שהוא כדעת האלהים.¹⁵⁴

- 146 רוזן (לעיל עמ' 106), עמ' 181.
- 147 שו"ת יביע אומר, חלק ה (לעיל הערה 104), אורח חיים מג.
- 148 שופטים יא, יא.
- 149 רש"י ורד"ק על הפסוק.
- 150 ר"ש גילת, כי שם ד' נקרא, ירושלים תשי"ע, עמ' 45; "המאבק על שלימות ארצנו", ארץ הצבי (עורך: ר"ה כהן), בית אל תשס"ג, איגרת מייג באלול תשכ"ז; ר"ש אבינר, "ארצנו", עם וארצו, חלק א, ירושלים תשנ"ט, פסקה י. ראו גם הראי"ה קוק, שמונה קבצים, ירושלים תשנ"ט, ב, פסקה קעה; אורות (עורך: רצב"י קוק), ירושלים תשכ"ג, עמ' קצט; מאמרי הראי"ה (עורך: ר"א אבינר), ירושלים תשי"מ, עמ' שכו.
- 151 בעל הציץ אליעזר מזכירו ומיישם אותו למעשה בתשעה מקומות בתשובותיו, ראו בתקליטור פרויקט השו"ת, אוניברסיטת בר-אילן, גירסה 16+, רמת גן תשס"ח, ערך "קול המון".
- 152 דברי השואל ר"מ אונא, דיין בעיר ורמיזה שכותב לר"י ריישר, שו"ת שבות יעקב, חלק ב, ירושלים תשי"מ, סימן קלח. אין שם תאריך, אך הספר יצא לאור לראשונה בשנת תע"ט. הביטוי מופיע אצל ר"י ריישר עצמו, שם, חלק ג, סימן קיד, בתשובה משנת תפ"ח.
- 153 ראוי לציין שאף היום שהתקבל הביטוי, בדיקה בפרוייקט השו"ת (לעיל הערה 151), מעלה שחוץ מאשר הרבנים שהזכרנו, הוא אינו שגור אצל רוב הפוסקים, אף שרבים מיישמים את הרעיון.
- 154 ג' אלקושי, אוצר פתגמים וניבים לאטיניים, ירושלים תשמ"ב, ערך "Vox". כפי הנראה, הביטוי בעברית מורכב משני חלקים מפסוקים שונים. החיות שבמעשה מרכבה מתוארות (יחזקאל א, כד): "ואשמע את קול כנפיהם כקול מים רבים כקול שדי", ובמקום אחר

אמנם מצאנו לפני כחמש מאות שנה שר"י אברבנאל השתמש בביטוי דומה בהקשר המקובל החיובי בפירושו למסכת אבות. על המשנה: "כל שרוח הבריות נוחה הימנו – רוח המקום נוחה הימנו, וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו – אין רוח המקום נוחה הימנו",¹⁵⁵ העיר: "לפי שכללות העם תמיד ישיג אמתת הדברים [...] ולכן היה קול הרבים כקול שדי [...] כמו שאמרו במקום אחר, 'כל שאהוב למטה אהוב למעלה'".¹⁵⁶

האברבנאל מייחס רעיון זה לגבי כשרותם של אנשים, אך המהר"ל מדגיש מההקשר שם שניתן להחיל את הכלל גם על כשרותם של רעיונות המקובלים בציבור: "רוחו של מקום ורצונו הוא דבק ברוח הבריות, וזה מפני כי הכללים יש להם דביקות גמור בו יתברך [...] כמו שהוא אצל הנביאים".¹⁵⁷ ייתכן שלכך התכוון אף הרמב"ם כשנימק את תקפות המצוות מדרבנן, בין השאר, משום ש"הסכימו עליהם כל ישראל".¹⁵⁸

מרן הרב קוק זצ"ל מסביר את היתרון ה"המוני" בכך שהבחירה החופשית מתבטאת יותר אצל יחידים, מה שאין כן כשמסתכלים על הציבור הרחב, שם מתבטא הטבע האלוהי הבריאה שהסתלף פחות מישרותו המקורית.¹⁵⁹ מאותה סיבה, למשל, התפעל הרב קוק גם מהזריזות, מהאמונה, מהתמימות, מהטהרה ומהאידיאליזם של צעירים, שאף הם יותר טבעיים, קרי אלוהיים, ופחות מסולפים ומתוחכמים.¹⁶⁰

יתרה מכך, הרב קוק סובר שאפילו התוקף של תקנות חז"ל יונק מקבלת העם: "היסוד הקיים עדי עד, הוא רק קבלת האומה לדורותיה בדרכי חייה".¹⁶¹

מתואר מלאך (דניאל י, ח): "וקול דבריו כקול המון". הצעה אלטרנטיבית היא מישעיהו יג,

ד: "קול המון בהרים דמות עם רב [...] ה' צבאות מפקד צבא מלחמה".

155 ר"י אברבנאל, נחלת אבות, מסכת אבות ג, ט.

156 שם ג, י, על פי בבלי, ברכות יז ע"א.

157 ר' יהודה ליוואי (מהר"ל), דרך חיים על פרקי אבות ג, י, בני ברק תש"מ.

158 רמב"ם (לעיל הערה 56), הקדמה למשנה תורה, עמ' ד.

159 הראי"ה קוק, אורות הקודש ג (לעיל הערה 4), עמ' שסד, "הרוח ההמוני והאצילי"; עין איה, ברכות, חלק ב (עורך: ר"י פילבר), ירושלים תש"י, פרק ט, סימן יט. כמוכך, הרב קוק מזכיר שם גם את היתרונות של מלומדים.

160 הראי"ה קוק, מאמרי הראיה (לעיל הערה 150), עמ' 32, 230; ערפלי טוהר, ירושלים תשמ"ג, עמ' קלו; אורות הקודש ג (שם), עמ' שסא; אגרות הראיה (עורך: רצבי" קוק), ירושלים תשל"ז, איגרת תשנ"ג.

161 הראי"ה קוק, אדר היקר, ירושלים תשמ"ב, עמ' מ.

נוסף על כך, כל המאמין בהשגחה פרטית, וכל שכן בהשגחה כללית, מאמין שהקב"ה משגיח על מה שקורה בעם ישראל. מכאן שכל תופעה לאומית משמעותית בעם ישראל באה ישירות מהקב"ה.¹⁶² בכך ממשיך הרב קוק זצ"ל את דרך רבו הנצי"ב, שכתב באיגרתו באשר לאכזבה מתופעת החילון אצל חלק מחובבי ציון, שעל כך נענש משה רבנו, שהעיר לקב"ה שהגאולה ראויה לבוא בצורה אחרת: "אותותיו אלה הן הן דבריו [...] ואין לנו להתחכם לאמר כי נצרך להיות באופן אחר".¹⁶³ ש' קלוגר יישם את הכלל למעשה:

מאמרם ז"ל בכמה דוכתא "פוק חזי מה עמא דברי" ¹⁶⁴ ו"קול המון כקול ש-די", ¹⁶⁵ ואחז"ל בפ"ו דפסחים "אם אינן נביאים הם בני נביאים", ¹⁶⁶ ואמרו בפ' החובל על כמה דברים "דהיינו דאמרי אינשי" ¹⁶⁷] – שזה מה שרגילים אנשים לומר [...] וכיון דרוב העולם אומרים עליו כן ודאי כן הוא. ¹⁶⁸

- 162 ראו רמ"ל מלבי"ם, פירוש על הני"ך, ירושלים תשל"ב, על משלי כא, ל: "בענינים הכוללים [הכלליים] הנוגעים לכלל עם, גוי ומדינה [...] עצת ה' היא תקום ולא יועיל השתדלות האדם"; עין איה ברכות, חלק ב (לעיל הערה 159), פרק ט, סימן רנט. הרחבתי על כך במאמרי "איה מקום כבודו של הבחירה החופשית?", אבות ומאורות – עיונים במסכת אבות (עורך: ר"מ רחמימי), אלקנה תשס"ח, עמ' 188–192. מעניין לציין שאף שהרי"ד סולובייצ'יק היה רגיל להדגיש את חשיבותה של הבחירה החופשית, בחמש דרשות (לעיל הערה 26), עמ' 23–25 הוא מודה שבמהלכים לאומיים היסטוריים הקב"ה מכריע. הראי"ה קוק, ערפלי טוהר (לעיל הערה 160), עמ' טו; מועדי הראי"ה (עורך: רמ"צ נריה), עמ' קיב–קיג, ובהרחבה במאמרי, א' שבת, "האנטינומיזם ובירור המושג 'בדיעבד' במשנתו של הרב קוק", עבודה במסגרת התואר השני, מוגש לפרופ' שלום רוזנברג, טורו קולג', תש"ס. הרב קוק מדגיש שאפילו תופעות היסטוריות שהן בעייתיות מבחינה דתית, הן רצון ה'.
163 רנצב"י ברלין (הנצי"ב), "אחרית כראשית", שיבת ציון א (עורך: א' סלוצקי), ורשה תרנ"ב, עמ' 17–18.
- 164 בבלי, ברכות מה ע"א.
- 165 כאמור ליד הערה 152, מאמר זה אינו מופיע בחז"ל, אך תוכנו הרעיוני אכן נמצא.
- 166 לעיל הערה 94.
- 167 בבלי, בבא קמא צב ע"א – צג ע"א, שם מובאות 13 דוגמאות ברצף, וכן בבלי, ברכות ה ע"ב; ח ע"א; לב ע"א; מג ע"ב; מח ע"א ועוד.
- 168 ר"ש קלוגר, שו"ת האלף לך שלמה, ירושלים תשכ"ח, יורה דעה סימן רנז. ההקשר הוא היחס למ' מנדלסון וטעם ההסתייגות ממנו. ראו בהרחבה אצל M. Hildesheimer, "Moses Mendelssohn in Nineteenth-Century Rabbinical Literature", Proceedings of the American Academy for Jewish Research 55 (1988), pp. 79–133.

על כן, גם אם הביטוי "קול המון כקול שדי" אינו מקורי, הרעיון שיש לעם חושים בריאים וישרים ושיש להתחשב בהם, קיים בשכל הישר ובמקורותינו. הוכחת הרש"ק ממאמר חז"ל המצוי "היינו דאמרי אינשי" מצביע בבירור על כיוון זה כדרך לגיטימית.

"כיוון שנשתרש נתקדש"¹⁶⁹ מופיע גם לגבי נושאים שאין להם קדושה עצמית, ואף אם באו ממקורות חיצוניים. הזכרנו כבר את דוגמת שמות החודשים (תשרי, מרחשון וכו') שהם שמות אלילים בלשון אכדית שעלו עם היהודים מבבל,¹⁷⁰ ויש להוסיף את השימוש בארמית למשל בנוסח הכתובה. כך גם מנהג גידול זקן שהתחיל כאיסור מדאורייתא של גילוח בתער, אך התקבל במיוחד אצל החסידים, שנהגו לא לנגוע בזקן אפילו בדרך המותרת, ורבים אף מסרו את נפשם על כך;¹⁷¹ כתב אשורית לפי אחת מהשיטות;¹⁷² שמות מסוימים (בין אלה שמקפידים להשתמש רק בשמות שכבר נהגו מהתנ"ך,¹⁷³ גם אם לועזיים, כמו מרדכי,¹⁷⁴ אסתר,¹⁷⁵ וכדומה, ובין בשמות לועזיים שהתקבלו כשמות יהודיים, כגון סנדר ואלכסנדר),¹⁷⁶ במקום שההשלכה המעשית היא שבגט כותבים

- 169 לעיל הערה 146.
- 170 לעיל הערה 108.
- 171 י"א זימר (לעיל הערה 89), עמ' 72–78.
- 172 בבלי, סנהדרין כא ע"ב – כב ע"א.
- 173 ר"א כי-טוב, איש וביתו, ירושלים תשל"ח, עמ' שא; ר"מ רובין, קוראי שמו, קרית ארבע תשס"ב, עמ' 156, מביא בשם רז"ני גולדברג, ר"מ אליהו, ור"א נבנצאל שכך רצוי.
- 174 ר"ג כהן, דעת מקרא – אסתר, ירושלים תשמ"ב, עמ' יד.
- 175 שם.
- 176 סנדר הוא כינוי לאלכסנדר, שם לועזי שאומץ "רשמית" על ידי ישראל, ראו ר"מ פיינשטיין, אגרות משה, חלק ח (עורך: ר"ש רפפורט), ירושלים תשנ"ו, אורח חיים ה, י, שמביא מספר יוסיפון (עורך: ד' פלוסר), ירושלים תשל"ח, עמ' 56, שכאות הוקרה הבטיח הכהן הגדול לאלכסנדר מוקדון שהכהנים שייולדו באותה שנה ייקראו בשמו, "והכניסו שם אלכסנדר בכלל שמות העבריים". ראו גם שם חלק ו (לעיל הערה 133), אורח חיים ד, סו, שמציין שמסתמא צווחו על הכנסת שמות לועזיים מלכתחילה. וראו מה שכתב באבן העזר א, לה שהדבר הוא מגונה מאוד. וראו באגרות משה, חלק ח (שם), אורח חיים ה, סימן י, אות ה, ששמות באידיש כגון מענדל והענדל, אף שאינם לשון הקודש, אם כבר נשתקעו בתוך העם הם נחשבים כשמות ישראל ואין בהם קפיידא מצד שמות לעז. לדעתו, השמות העבריים המעולים הם רק השמות המוזכרים בתנ"ך, ואולי גם שמות חיות וכדומה, כגון אריה, דב וזאב נחשבים כשמות בלשון הקודש משום ש"שקעו" והתקבלו בעם. כן מובא בשם ר"מ אליהו, ר"מ רובין, קוראי שמו (לעיל הערה 173), עמ' 179. אך השו"ל למה שכתב בשו"ת אגרות משה, חלק ה, ניו יורק תשל"ג, אה"ע ג, לה, שפסק למעשה ששמות אשכנז שהתקבלו כשמות יהודיים (כגון ריזל שינדל, לייב, וכדומה), עדיין נחשבים

"המכונה" ולא "דמתקריא",¹⁷⁷ ושכותבים את אותם השמות באותיות עבריות רגילות ללא אותיות הניקוד כמו אלכסנדר (ולא אלעקסאנדער);¹⁷⁸ סמל המגן-דוד (בוודאי מי שמזלזל בסמל זה כוונותיו ברורות לשלילה ויש למחות על כך);¹⁷⁹ טלית גדול אף שמלכתחילה היה בגד חול בלי קדושה עצמית, אך לאחר שהתקבל על ידי העם כבגד המיוחד לתפילה אין להיכנס אתו לבית הכיסא,¹⁸⁰ ונוהגים כך גם בקיטל,¹⁸¹ באבנט (גארטל, חגורה לתפילה)¹⁸² ויש המחמירים אף בכיפה.¹⁸³ יש שכתבו כך אף על חבישת שטריימל, אף שהם מודים ש"כנראה בזמן האבות לא הלכו" כך. ובכל זאת לאחר שהתקבל ונהגו בלבוש מסוים, לדעתם הוענקה לו חשיבות ואולי אף קדושה ועליהם להקפיד להמשיך לחבשו.¹⁸⁴ רצב"י קוק העיר על כך שקל וחומר שהוקדשו המדים של צה"ל.¹⁸⁵

- כלעז לכתוב בגט "דמתקריא", אך אין בהם הגנאי של "שלא שינו שמותיהם", כי הם נהגו כשמות יהודיים.
- 177 ראו אצל ר"א הנקין, עדות לישראל (לעיל הערה 48), עמ' 190, שכתב הטעם משום כבוד לשון הקודש, ומשום שהגט בלשון הקודש.
- 178 אגרות משה, חלק ח (לעיל הערה 176), אורח חיים ה, י.
- 179 ראו שם, ה, אורח חיים ג, סימן טו, שהתקבל שנוהגים לקשט את פרוכת ארון הקודש עם מגן-דוד, אף שלא ברור מקורו. ראו לעיל ליד הערה 13 בנושא "קידוש השם", ובמאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), הערות 58–60.
- 180 ט"ז (לעיל הערה 47), אורח חיים כא, סימן ג, מובא במשנה ברורה (לעיל הערה 49) שם, אות יד, וכן הוא אצל ר' יהודה החסיד, ספר חסידים, ירושלים תשי"ז, סימן תשעה; ר"א שפירא, אליה רבה, ירושלים תשמ"ב, שם, ג; רש"י מלאדי, שולחן ערוך הגרש"י, כפר חב"ד תשל"ח, שם, ג.
- 181 משנה ברורה (לעיל הערה 49), שם.
- 182 ר"מ הקטן קליין, שו"ת משנה הלכות, חלק יא, ירושלים תשנ"ח, סימן כג, כתב שהוא הדין גם לגבי גרטל אם מיועד לתפילה, וכן הביא ר"ש רבינוביץ, פסקי תשובות, ירושלים תשס"ב, סימן כא, הערה 57 בשם פוסקים חסידים נוספים.
- 183 פסקי תשובות שם, ג.
- 184 שו"ת משנה הלכות, חלק י (לעיל הערה 182), סימן קטו. והשוו להערה הבאה ולאגרות משה (לעיל הערה 176), יורה דעה א, פא. ראו דברי רי"ד סולובייצ'יק, נפש הרב (לעיל הערה 43), עמ' רלב, ששמע מאביו הרב משה שבשנת תר"ח, כשגזר ניקולאי הראשון על יהודי פולין לשנות את מלבושיהם לאופנה מודרנית, היה סבור סבו הרב יוסף בער שגזרה זו הייתה בבחינת שעת שמד שדינה בייהרג ואל יעבר, ראו לעיל בהערה 122. זה הניעו לנסוע לעיר ברדא שבגליציה, שם כבר נהגו ללבוש חליפה קצרה, ורק כעבור שנתיים חזר לפולין.
- 185 ר"י שילת, "ארבעים לבניה", מעלה אדומים תשס"ז, עמ' 14, הערה 5 מעיד שרצ"ה קוק השיב למי שגינה את הרב שאר-ישוב כהן, על כך שהגיע לחופתו במדי צה"ל עם כובע קצינים ולא עם שטריימל כמנהג ירושלים, שלגבי השטריימל יש מקום לפקפק כי מקורו כנראה בלבוש הגויים הפולנים, אבל קדושת המדים של צה"ל ודאית. ראו משמיע ישועה

דוגמה מפתיעה שמעתי בשם הרצב"י קוק שגער בבחור שצחק על תלמיד אחר שהקשה קושיה על סמך חלוקת הפרקים של התנ"ך. העיר הרב שיש מקום להתבונן בקושיה משום שהחלוקה לפרקים, אף שלא נעשתה על ידי יהודים, התקבלה על ידי עם ישראל ונהוג בעם להשתמש בה.¹⁸⁶

זה בדיוק מה שנקרא תורת אמך; אין מדובר בלמדנות ("מוסר אביך") או בתקנה רשמית ציבורית ("לא תסור"), אלא במנהג שצמח בתוך "בית" ישראל.¹⁸⁷ כך כותב ד' רוזן: "המואס בסמל ומזלזל במסורת סופו להתבטל בפני כל וכל [...] ריבוי הסמלים ומסורות קושר את הפרט לכלל ואת בני הדור לדורות [...] ומוסיף חישוקים לתרבות העם שלא יפרצו בה זרים [...] כיון שנשתרשו בעם מכבדים אותם ומתכבדים בהם."¹⁸⁸ כן יעידו רבים שערכו חופות לזוגות לא דתיים, שאפילו בעבורם הטקס וסמליו, גם אלה שאינם הלכתיים, התקדשו בעיניהם, וטוב שכך. ייתכן אף לראות תקדים לכך מהאישור האלוהי בסיני למה שנהגו, "על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה אשר על כף הירך עד היום הזה".¹⁸⁹

אם קבלתם של ישראל היא מה שהעניקה חשיבות לטלית, לשמות החודשים ולזקן, ייתכן שהוא הדין ואף קל וחומר לדגל ישראל, שהוא מיוחד רק לעם ישראל והתקבל בהחלטה רשמית¹⁹⁰ על ידי העם כסמל "לבני ישראל עם קרובו".¹⁹¹

- (לעיל הערה 17), עמ' 515, שבמקרה אחר אף הציע מלכתחילה שחתן יתחתן עם מדי צה"ל, שאותם כינה "בגדי קודש הם", במקום חליפה.
- 186 שמעתי מר"י קלנר בשיחה ב-ח' במרחשון תש"ע. האירוע היה בסביבות שנת תשל"ד, והקושיה הייתה על תחילת פרשת וארא, המתחילה בפסוק ב של שמות ו.
- 187 בבלי, חולין צג ע"ב על פי משלי א, ח. וראו תרגום יונתן שם: "מנימוסא דאמך", ופירוש הרלב"ג, מודפס במקראות גדולות (לעיל הערה 149) ומלבי"ם (לעיל הערה 162) שם. זה שונה מהדרשה שהבאנו למעלה בהערה 83 על פי בבלי, שבת כג ע"א.
- 188 רוזן (לעיל עמ' 106), עמ' 180.
- 189 בראשית לב, לב. וראו בפירוש ר"ח ב"ר מנוח, פירוש החזקוני על התורה, ירושלים תשמ"ב, שם: "קבלו עליהם בניו משם ואילך שלא יאכלו ממנו". וראו גם בתורה תמימה (לעיל הערה 134), בראשית לב, סעיף קטן כא.
- 190 שו"ת מהרשד"ם (לעיל הערה 93), יורה דעה, סימן מ, מביא בשם המהר"ם שהעמיד כתנאי, "שבכל מקום שאנו אומרים מנהג, צריך שבכוונת המכוון קבלו עליהם כן ודעתם היה לנהוג כן לעולם לא שנהגו כן במקרה או לסבת מה".
- 191 על פי תהלים קמח, יד.

- ראינו שמהרש"ק הזכיר בהקשר זה את המושג "הנח להם לישראל אם לא נביאים הם, בני נביאים הם",¹⁹² וראינו גישות שונות בהבנת מאמר זה:
- א. מהר"ק¹⁹³ (וכן משמעות הסוגיה במקור בפסחים¹⁹⁴ ובריב"ש¹⁹⁵): אם ישראל נוהגים כך, כנראה המנהג מבוסס על דברי תלמידי חכמים ראשונים (לפי זה העיקר בביטוי הוא: "בני נביאים").
- ב. בעל שו"ת נבחר מכסף¹⁹⁶ כלל זה חל אפילו כשהמנהג תמוה, והטעם כדי למנוע מחלוקת (לפי זה העיקר בביטוי הוא: "הנח").
- ג. ראבי"ה¹⁹⁷ כבר דשו בו רבים, לא ללמד חובה אלא ללמד זכות על ישראל (וכן משמע מהבית יוסף¹⁹⁸ וחלק מהאחרונים¹⁹⁹, ולפי זה העיקר בביטוי הוא: "הנח להם").
- ד. מהרש"ק²⁰⁰ לציבור הרחב יש חושים בריאים שיש להתחשב בהם (לא כתוב "בני חכמים" אלא "נביאים", מדובר בחוש ולא דווקא בדבר שניתן להוכחה).
- לאחר בחינת השייכות של הכלל "הנח להם לישראל" בנידון של הדגל, נראה בבירור ששייכים שלושה מתוך ארבעת הטעמים: למעט במחלוקת, ללמד זכות על ישראל ושיש לציבור חושים בריאים.

- 192 לעיל הערה 94.
- 193 שו"ת מהר"ק (לעיל הערה 109).
- 194 לעיל הערה 192, ששכחו כיצד לנהוג בהוצאת הסכין לקרבן כשערב פסח חל להיות בשבת, יצאו וראו כיצד נהגו העם מימי קדם.
- 195 ר' יצחק ב"ר ששת, שו"ת ריב"ש, ניו יורק תשי"ד, סימן שמט ומובא בבית יוסף (לעיל הערה 46), יורה דעה סימן סד, שצודק מה שנהגו בעם לומר על סמך נסיונם בעבר. כן משמע גם בשו"ת הרשב"א, חלק א (לעיל הערה 126), סימן תרצז, וכן ר"ש דוראן, שו"ת רשב"ש, ירושלים תשמ"ח, סימן שסו.
- 196 שו"ת נבחר מכסף (לעיל הערה 95). שיקול המחלוקת הוא חלק עקרוני מניסוח השואל. ואף שהמשיב לא דן בכך, הרי זה כל רקע השאלה וההצדקה לא לשנות מהמנהג. אולי לנקודה הזאת התכוון גם הראבי"ה בהערה הבאה.
- 197 ר"א ב"ר יואל הלוי, ספר ראבי"ה, חלק ג, ירושלים תשכ"ד, הלכות יום טוב, סימן תשעא, וכן משמע בשו"ת הרשב"א, חלק א (לעיל הערה 126), סימן שכג; ר"י פראג'י, שו"ת מהר"ף, ירושלים תשנ"ט, סימן לט.
- 198 בית יוסף (לעיל הערה 46), יורה דעה סימן קצו ד"ה תכניסהו.
- 199 ר"א איזנשטט, פתחי תשובה, מודפס בשלחן ערוך, ירושלים תת"ד, יורה דעה סימן רפח, אות ב; אליה רבה (לעיל הערה 180), סימן שטו; רד"צ הופמן, שו"ת מלמד להועיל, חלק א, ניו יורק תשי"ד, אורח חיים לד.
- 200 לעיל הערה 168.

"אל ישנה מפני המחלוקת"

נראה שראוי להתמקד במיוחד בסוגייתנו בקשר שבין המחלוקת ובין האיסור לשנות ממנהגי הציבור הכללי. כשחז"ל מדברים על החשיבות שלא לשנות ממנהגים, הם מסבירים במסכת פסחים את הטעם כך: "מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים עד חצות עושין מקום שנהגו שלא לעשות אין עושין [...] [כלומר, גם אם אין דעתו להשתקע שם אלא לחזור למקומו המקורי, א"ש] אל ישנה אדם מפני המחלוקת".²⁰¹ כלומר, גם כשאחרים טועים ומברכים ברכה לבטלה,²⁰² אין לשנות מפני המחלוקת, קל וחומר בנידון שלנו שאין חשש איסור כלל בהנפת דגל.²⁰³

כלומר בין לקולא ובין לחומרה יש לנהוג כמו הרבים, כפי שהסביר רש"י: "דהא דקי"ל בעלמא אל ישנה אדם ממנהג העיר אינו אלא מפני המחלוקת".²⁰⁴ יושם לב שרש"י משמיט את כל ההסברים הנוספים להקפדה על מנהגים (למשל משום "לא תתגודדו", או כדי שלא להוציא לעז וכדומה)²⁰⁵ כדי להדגיש שהטעם העיקרי הוא החשש מפני המחלוקת.²⁰⁶ וכן מפורש בשדה חמד.²⁰⁷ כך מוכח גם מההמשך שם: "א"ל רב ספרא לר' אבא כגון אנן דידיעין בקביעא דירחא, ביישוב לא עבידנא מפני שינוי המחלוקת".²⁰⁸ כך אכן נפסק להלכה ברמב"ם ובשולחן ערוך בתוספת הדגשה: "לעולם אל ישנה אדם מפני המחלוקת",²⁰⁹ וכפי שהדגיש הר"ח מוולוז'ין: "ואין לשנות ממנהגם משום [...] מפירוד המנהג נעשה פירוד הלבבות".²¹⁰

- 201 בבלי, פסחים נ ע"א, מוזכר בהלכה ברא"ש (לעיל הערה 125), שם, והובא בבית יוסף (לעיל הערה 46), אורח חיים סימן תסח; שו"ת מהרי"ק (לעיל הערה 109); שו"ת מהרשד"ם (לעיל הערה 93), יורה דעה סימן קצג.
- 202 הדוגמא שם היא לברך על ההלל בראש חודש היכן שאין לברך מעיקר הדין.
- 203 ראו בהמשך בהערה 273 ואילך.
- 204 רש"י (לעיל הערה 119), פסחים נא ע"ב ד"ה רבא.
- 205 לעיל הערה 132 ואילך, טעמים נוספים שזכרו מדוע אין לשנות ממנהג המקום.
- 206 ראו גם דברי השדי חמד, להלן הערה 280.
- 207 להלן בהערה 280.
- 208 בבלי, פסחים נא ע"ב, וכן בר"ן (לעיל הערה 85) טז ע"ב בדפי הרי"ף (לעיל הערה 122) על פי בבלי, חולין יח ע"ב, ששם מפורש "כי סליק ר' זירא אכיל מוגרמתא".
- 209 רמב"ם (לעיל הערה 56), הלכות יום טוב, ח, כ; שולחן ערוך (לעיל הערה 45), אורח חיים סימן תסח, ד. כנראה שהוסיפו "לעולם" על פי לשון הבבלי, בבא מציעא פו ע"ב: "אמר רבי תנחום בר חנילאי לעולם אל ישנה אדם מן המנהג, שהרי משה עלה למרום – ולא אכל לחם, מלאכי השרת ירדו למטה – ואכלו לחם".
- 210 ר"ח מוולוז'ין, כתר ראש סימן לז, מובא באוצרות המוסר (לעיל הערה 133), עמ' 996.

המאירי הוסיף שם על פי גמרא אחרת, שלעולם אין לשנות אפילו במנהג קל מהנהוג, שהרי משה רבנו לא אכל כשעלה למרומים בסיני, ולעומתו מלאכי השרת כשירדו למטה עשו את עצמם כמי שאכלו, שנאמר "כן תעשה כאשר דברתי",²¹¹ וכדברי המדרש שם: "עלת לקרתא הלך בנימוסיה" [J – באת לעיר, הלך בנימוסיו].²¹² רעיון זה מובא אף להלכה כמקור שאין לשנות אפילו ממנהג קל (כגון כמה לשלם לשדכן,²¹³ אי-אמירת קדיש על שאר הקרובים²¹⁴ או לבישת קיטל בשעת החופה²¹⁵), ואפילו לגבי הצדקת הליכה במנהגי הגויים במי שגר בחו"ל, כגון שהאבלים עונדים שם בגד שחור.²¹⁶ כצפוי, אבי תנועת המוסר, הר"י סלנטר, קבע רעיון זה כעיקרון חשוב בהתנהגות בדרך ארץ.²¹⁷

אמנם לעתים יש מקום להסתמך על אי-מעשה (בגמרא שם, אם בא ממקום שנהגו לא לעשות מלאכה בערבי פסחים), ויאמרו הבריות "כמה בטלני הוי בשוקא",²¹⁸ שהוא אינו מניף דגל מתוך עצלנות כמו אזרחים רבים אחרים. אך נראה שאי-העמידה עם כולם כשמעלים את הדגל בטקס או בעת הצפירה וכדומה, דומה אף לקום ועשה שמעשיו ניכרים ויגרמו מחלוקת. כך הגדיר שם גם הרמב"ם שהיתר הפסיביות הוא רק בתנאי שאינו ניכר כלל.²¹⁹ ואכן אנו סהדי שכלי התקשורת מדווחים בקביעות ביום הזיכרון בבוז על אותם "חרדים" שאינם עוצרים בצפירה כמו כולם, וקל וחומר בנידון שלנו שאין בכך שינוי ממנהג אבותיו (כמו לשבות בערבי פסחים) שאין לשנות ממנהג המקום. בדומה לכך כתב מהר"ם גלאנטי: "ותנן 'אל ישנה אדם ממנהג המקום מפני המחלוקת',

- 211 בראשית יח, ה.
 212 המאירי (לעיל הערה 134), פסחים נא ע"ב על פי בבלי, בבא מציעא פו ע"ב ובראשית רבה (לעיל הערה 22), מח, יד.
 213 ר"ב שטרן, שו"ת בצל החכמה חלק ג, ירושלים תש"נ, סימן כט.
 214 ר' בנימין ב"ר מתתיה, שו"ת בנימין זאב, ירושלים תשי"ט, סימן רב: "והתלמוד מלא מזה דאין לשנות מנהג של המדינה". ראו גם ר' אליעזר מורמיזוה, הרוקח, ירושלים תשי"כ, הלכות שבועות, סימן רצו, שחזק את המנהג לאכל עם התינוקות עוגה עם ביצה בליל שבועות.
 215 ר"ד שפרבר, שו"ת אפרקסתא דעניא, חלק א, ניו יורק תשס"ב, סימן קע.
 216 שו"ת יביע אומר, חלק ג (לעיל הערה 104), יורה דעה סימן כה.
 217 ר"י ליפקין מסלנט, מובא אצל כתבי רי"י ויינברג, חלק ב (עורך: מ' שפירו), סקרנטון תשס"ג, עמ' רצז.
 218 בבלי, פסחים נא ע"ב.
 219 פירוש המשניות לרמב"ם (לעיל הערה 58), פסחים ד, א: "שדין זה אינו כללי, אלא העיקר הוא אל ישנה אדם מפני המחלוקת".

והנה שם (בפסחים) גבי איסור והיתר סלקי ונחתי ועם כל זה אל ישנה אדם, כל שכן בנדון זה שאין בה דבר של איסור חלילה לא בדברי זה ולא בדברי זה".²²⁰

מצאנו גם אידיאל שלא לשנות ממעשי הציבור אף בענייני חולין גמורים :

לא יהא אדם ער בין הישנים, ולא ישן בין הערים, ולא בוכה בין השוחקים, ולא שוחק בין הבוכים, ולא יושב בין העומדים, ולא עומד בין היושבים, ולא קורא בין השונים, ולא שונה בין הקורים. כללו של דבר, לא ישנה אדם מדעת הבריות.²²¹

יש פוסקים שאין לשנות מפני המחלוקת אפילו ממנהג בורות,²²² ויש שהתירו לפעמים אף לעבור על איסור דרבנן,²²³ קל וחומר בנידון דידן.

מצאנו שאף מי שמקפיד שלא לאכל פת עכו"ם, אם הוא מזדמן לקבוצה שנוהגים להקל בנושא, עליו לאכול אתם, הואיל והפת הוא עיקר סעודה ואם לא יאכל מפתם יתקוטטו עמו.²²⁴ ואף שהרמ"א סיים שם שאין ללמוד מכאן לשאר מאכלים, משום שהנמנע מלאכול מלחמם של אחרים פוגע במיוחד, ייתכן מאוד לדמות את הדבר למי שמזלזל בדגל שהוא פוגע בסמל בסיסי של החברה הישראלית. כל שכן, בשונה מפת עכו"ם, שהדבר אינו כרוך באיסור או בחשש איסור.

בדומה לדברינו, מצאנו שכתב ש' אבינר שלא להימנע כששרים "התקווה", ואדרבה יש להצטרף,²²⁵ ובוודאי לעמוד, וכך נהגו רבים מגדולי הדור.²²⁶ כן כתבו

220 ר"מ גלאנטי, שו"ת מהר"ם גלאנטי, ירושלים תש"כ, סימן ו, לעניין הדרך לכתוב גט. ראו גם שו"ת אורח משפט (לעיל הערה 134), סימן יח.

221 משנה, דרך ארץ ד, ה.

222 ראב"ד, מלחמות ה', סנהדרין יז ע"א בדפי הרי"ף (לעיל הערה 122): "שאיין רשאי להתיר בפני בני המדינה שום דבר ממעשה דבני חוזאי", על פי דברי רב אשי, וכן משמע מהמאירי (לעיל הערה 134), פסחים פרק ד, שאם נהגו להימנע ממלאכה מערב שבת אפילו לפני חצות, נחשב כמנהג וצריכים התרה. לעומת זאת, בשו"ת הרא"ש (לעיל הערה 99), כלל נה, סימן י, ורז"ה, בעל המאור שם, סברו על פי הירושלמי שהובא ברי"ף שדבר שמנהגו בטעות מתירין אותו בפניהם, וכן אצל ר' משה בן נחמן, חידושי הרמב"ן על הש"ס, ירושלים תשל"ה, וריטב"א (לעיל הערה 115) בפסחים שם, שלא צריכים התרה כלל כשמדובר במנהגי בורות וטעות. כן פסק הפר"ח (לעיל הערה 95), כללי המנהגות, אורח חיים תצו, כלל א, וכן בסימן תסח, ג, ראו שציפנסקי (לעיל הערה 89), עמ' ט-יא.

223 מהרשד"ם (לעיל הערה 93), יורה דעה קצג, אלא אם כן יש בו איסור דאורייתא; פחד יצחק (לעיל הערה 105), עמ' קלו ע"ג.

224 ר"י ממולין, שו"ת מהרי"ל, ירושלים תש"מ, סימן לה, מובא להלכה ברמ"א (לעיל הערה 85), יורה דעה קיב, טז.

225 ר"ש אבינר, "שאלות קצרות", עטורי כהנים 44 (כסלו תשמ"ט), עמ' 20.

מורנו הרצב"י קוק והרח"ד הלוי שלאחר שהציבור אימץ את הנוהג להוקיר את זכרם של הנופלים באמצעות עמידה בדומייה בעת השמעת צפירה וכדומה, אין להיות פורש מהציבור מאותו מנהג,²²⁷ ויש שהוסיפו שאף יש לאסור לשבת משום חשש איבה שיצא מכך.²²⁸ כך נראה שצריך להיות היחס גם לגבי יום השואה למרות עיתויו בחודש ניסן,²²⁹ ודרך ארץ קדמה לתורה.²³⁰ יתרה מזאת, לא רק שיש להימנע מלשנות ממנהג מקובל משום מחלוקת, אלא שיש ערך חיובי מדאורייתא של דרכי שלום.²³¹ פן נוסף בסוגיה מופיע במנורת המאור:²³² יש חיוב על האדם להיות שותף עם הבריות. לפי זה הורה מו"ר הר"ד ליאור שאפילו אם הציבור אינו מקפיד על המשנים, לא ראוי לנהוג בשונה מהם.²³³ על כן, גם אם קיים ספק אם להגדיר את כבוד דגל ישראל כמנהג שאין לשנות, העובדה שחוסר כבוד כלפי הדגל בוודאי כרוך במחלוקת, שההלכה

- 226 ראו למשל תמונה של רבים מגדולי הדור העומדים בשירת המנון המדינה בחנוכת בניין "היכל שלמה" בשנת תשי"ח, ר"ש אבינר, רבנו, ירושלים תשס"ד, עמ' 149, מביניהם: ר"י הרצוג, ר"י ניסים, ר"י אונטרמן, ר"י אלישיב, ר"ע הדאיה, ר"ב זילטי ועוד. אך יצוין שרצב"י מלצר, רבה של רחובות, שר שם מול המיקרופון למנגינת "התקווה" את המילים "שיר המעלות בשוב ה' שיבת ציון וכו'" עד תומן, גם אחרי שהמיקרופון סולק ממנו, ראו הרב יואל עמיטל, "סבי הרב צבי יהודה מלצר זצ"ל", המעין מט, ד (תמוז תשס"ט), עמ' 69; ר"ע כינרתי, "מדינת ישראל והמנונה 'התקווה'", עת-תמר, אייר תש"ע, עמ' 21, שהרב קוק התנגד לחלק מהביטויים ב"התקווה", ואף הציע את "שיר האמונה" כהמנון אלטרנטיבי, ב"חגיגת שחרור ירושלים בחורבת ר' יהודה החסיד". בהארץ, כ"ה בכסלו תרפ"א, עמ' 5, מצוין שיחד עם התפילה המיוחדת שחיבר הרב, שר החוץ ברדקי גם את "התקווה" בנוכחות הרב.
- 227 רצב"י קוק, "שאלות ותשובות", תחומין ג (תשמ"ב), עמ' 388; רח"ד הלוי, שו"ת עשה לך רב, חלק ד, תל אביב תשמ"א, סימן ד; ראו ר"ה הנקין, "קימה לכבוד הנופלים ביום הזכרון", תחומין ד (תשמ"ג), עמ' 125–129.
- 228 ר"י אריאל, שו"ת מאהלי תורה, חלק א, כפר דרום תשנ"ח, יורה דעה סימן כג.
- 229 ר"י בן-שחר, מובא אצל כינרתי (לעיל הערה 226), למרות קביעת הרמ"א (לעיל הערה 85), אורח חיים תכט, ב, שאין להתעצב בחדש ניסן.
- 230 ויקרא רבה (לעיל הערה 22) ט, ג.
- 231 בבלי, גיטין נט ע"ב. להשלכות מעשיות ראו למשל שו"ת אורח משפט (לעיל הערה 134), אורח חיים, סימן יח.
- 232 ר"י אבוהב, מנורת המאור, ירושלים תשנ"ב, פרק כ.
- 233 ר"ד ליאור, שו"ת דבר חברון, אורח חיים, חלק ב, קריית ארבע תש"ע, סימן נג בנושא מנהגי תפילה.

חוששת ממנה אפילו להתיר ספק איסור,²³⁴ מלמדת שבוודאי בנידון שלנו שאינו כרוך באיסור כלל יש להקפיד על המנהג. וכבר ראינו שאף הר"מ פיינשטיין, שהתנגד מלכתחילה להכנסת דגל ישראל לתוך בית הכנסת, הפטיר שאין לעשות מזה מחלוקת.

נעשה על פי חכמים

יחד עם חשיבות מנהגי העם ותוקפם חשוב לזכור גם את ההסתייגות: "לא תהיה אחרי רבים לךעות",²³⁵ המעניקה תוקף רק למנהג שהוא בהסכמת חכמי הדור.²³⁶ אם קבוצה של רשעים נוהגים במעשה כלשהו, בוודאי שהדבר לא ייחשב כמנהג ישראל המחייב.²³⁷

אכן כבר התייחסנו לכך שרבים מהרבנים החשובים ביותר בדורות האחרונים היו מחובבי ציון,²³⁸ והרבנים מימון, ורהפטיג ובר-אילן היו מבין המכריעים בהחלטת עיצוב הדגל.²³⁹ נוסף על לקט "שיבת ציון" של הר"א סלוצקי – אוסף איגרות מגדולי הדור מלפני כמאה ועשרים שנה על תמיכתם בציונות –²⁴⁰ בשנים האחרונות יצאו לאור ספרים נוספים בנושא.²⁴¹

234 כידוע לכל מורה הוראה בישראל, ראו בפרויקט השו"ת (לעיל הערה 151), ערכים: "דרכי שלום", "מפני המחלוקת".

235 שמות כג, ב.

236 ר"י אלפסי, שו"ת הרי"ף, ירושלים תשכ"ט, סימן יג; תוספות (לעיל הערה 85), פסחים נ ע"א; ר"י לנדא, שו"ת נודע ביהודה, ירושלים תשכ"ט, יורה דעה, סימן נד; שו"ת יביע אומר, חלק א (לעיל הערה 104), אורח חיים סימן מ, אות יג שאין לסמוך על מנהגים אלא אם כן הוברר שהחלו "ברצון חכמים".

237 אוצרות המוסר ב (לעיל הערה 133), עמ' 996.

238 ראו לעיל הערה 114.

239 ראו במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), הערה 75.

240 הנצי"ב, הרב יצחק אלחנן ספקטור, המלבי"ם ועוד היו במפורש בעד תנועת שיבת ציון, ראו שיבת ציון (לעיל הערה 163). וראו עוד משמיע ישועה (לעיל הערה 17), עמ' 252 שהדגיש רצב"י קוק שאגודת ישראל הוקמה על ידי עסקנים, לעומת המזרחי שהוקם על ידי גדולי ישראל. ר"א שפירא, ראש דברך (לעיל הערה 65), עמ' תרנח הדגיש שרוב הגדולים האמיתיים שהיו לפני השואה תמכו בהקמת מדינת ישראל, ושרוב תלמידי החכמים בארץ ישראל היו תלמידי רא"ז מלצר ובהחלט קיבלו את השקפתו החיובית על הציונות. וראו במאמרי: "לא תהיה גלות נוספת": על אמרתו של הרב הרצוג", צוהר כא (אדר שני תשס"ח), עמ' 111, בהערות 3–15 שהבאנו עשרים ושניים גדולי דור מהשורה הראשונה שהכריזו על שיבת ציון של ימינו כאתחלתא דגאולה.

241 דדון (לעיל הערה 48); ר"י פילבר, איילת השחר, ירושלים תשל"ו; רמ"מ כשר, התקופה הגדולה, ירושלים תשכ"ט.

ברם, לעומת החכמים הרבים הללו, יש צורך לדון בשאלה כיצד לפרש את שתיקתם היחסית של רבים מגדולי הפוסקים בנושא. מצאנו לפעמים שהיעדר מחאת תלמידי חכמים יכולה להיחשב כהסכמה ואף כהצדקה למנהג.²⁴² הוכחה לכך נמצאת בסוגיות רבות שכתוב שעשו מעשה לפני רב "ולא אמר ליה ולא מידי",²⁴³ ו"שתיקה כהודאה".²⁴⁴ בדומה לכך כתבו הרא"ש²⁴⁵ ומהרי"ק: "דאיך יתכן מנהג קבוע ותדיר כזה שיפול בו הטעות לעשות כנגד כל חכמי הדור או רובם".²⁴⁶ עיקרון זה מובא גם להלכה על ידי פוסקים רבים.²⁴⁷

לענייננו, העובדה שברוב קהילות ישראל, בארץ ובתפוצות, נוהגים להניף דגלי ישראל ורואים את הדבר בחיוב וכהזדהות עם העם היהודי,²⁴⁸ ומחאה רבנית כמעט שלא נשמעת, מעניקה לדגל גושפנקה הלכתית. אפילו הר"מ פיינשטיין שהתפרסם בהתנגדותו להכנסת דגל ישראל לבית הכנסת,²⁴⁹ דרש פעמים רבות ליד דגל ישראל ולא מחה כלל,²⁵⁰ ואף נכח בישיבה-קטנה שבראשותו, מתיבתא תפארת ירושלים, כשצעדו עם דגלי ישראל ואמריקה בטקס סיום לימודיהם שהתקיים בבית המדרש.²⁵¹

- 242 שו"ת הרשב"א, חלק א (לעיל הערה 126), סימן רצג דן במה שנהגו להזכיר בקול לציבור את אמירת "יעלה ויבוא" בין קדיש לתפילת ערבית.
- 243 ראו למשל בבלי, פסחים קיז ע"ב; משנה (לעיל הערה 134), סוכה ב, ז וכן במקומות רבים שמדייקים במעשה "ולא אמר ליה ולא מידי". להלן הערה 259.
- 244 למשל בבלי, בבא מציעא לו ע"ב.
- 245 שו"ת הרא"ש (לעיל הערה 99), כלל נה, סימן י כתב באופן כללי על מנהגים: "הלך אחר המנהג, דיש לתלות שנראה לגדולים שהנהיגו המנהג שהלכה כן".
- 246 שו"ת מהרי"ק (לעיל הערה 109), שורש נד, בענין כיוון החזקת הספר בגלילה.
- 247 למשל הבית יוסף (לעיל הערה 46), אורח חיים סימן תקב; ר"ש שבדרון, שו"ת מהרש"ם, חלק ג, ניו יורק תשכ"ב, סימן קמ; שו"ת שבות יעקב, חלק א (לעיל הערה 152), סימן עד.
- 248 לפי סקר ב-<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3237968,00.html>, 48% ממבקרי בית הכנסת בארץ הם דתיים ומסורתיים, לעומת 8% המגדירים את עצמם כחרדים. כך עולה גם לפי סקר מקיף של מכון גוטמן, א' סילבר, "תעודת הזהות היהודית" צוהר יא (קיץ תשס"ב), עמ' 89-96, שם מצאו 47% דתיים ומסורתיים לעומת 5% חרדים. בארה"ב יש יותר מפי שניים אורתודוקסיים מאשר חרדים ראו <http://tinyurl.com/4pbprfl>.
- 249 דנו בתשובתו במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), עמ' 299 ואילך.
- 250 ראו למשל בצילום אצל ר' בלאו, ושמחת בחייד - תולדותיו וחזונו של ר"פ טייץ, ירושלים תשס"ו, עמ' 128.
- 251 בנו ר"ד פיינשטיין בתשובה לשאלתי, בשיחה עם ידידי י' פוקס בביקור בביתו באייר תש"ע. הוא הסביר שאביו רק התנגד להכנסת דגלים בשעת התפילה. ואף שבתשובתו הטעים שדגל ישראל מסמל "מעשה רשעים", הוכחנו במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1)

ברם, ניתן לכאורה להפריך הוכחה זאת על סמך הגמרא האומרת: מאן דאמר הלכה, דרשינן לה בפירקא [– מלמדים כך לכתחילה בשיעור], מאן דאמר מנהג, מידרש לא דרשינן אורויי מורינן [– לא מלמדים מלכתחילה, אך כך מורים אם נשאלים], ומאן דאמר נהגו, אורויי לא מורינן ואי עביד, עביד ולא מהדרין ליה [– לא מורים כן מלכתחילה, אך בדיעבד אם עושים כן, אין מתקנים אותם].²⁵²

ופירש רש"י: "מאן דאמר 'נהגו' משמע הן נהגו מאיליהן אבל אינו עיקר, ו'מנהג' משמע תורת מנהג יש בדבר ומנהג כשר הוא". כלומר, יש שלוש דרגות: הלכה, מנהג "כשר" ו"נהגו מאיליהן". הדרגה האחרונה דומה לכאורה למקרה הדגל, והכלל הוא שאין למחות, אך אין בשתיקה עליה גושפנקה רבנית.²⁵³

אמנם בעלי התוספות מסבירים, שאין ללמוד מכאן למעט בחשיבות המושג "נהגו", שהרי לביטוי יש מעמד נחות שם משום שסותר את עיקר הדין,²⁵³ אך אם אינו סותר את הדין, אזי יש ערך ל"נהגו העם", וכן מצאנו במפורש במקומות אחרים שבמקרה ש"נהגו" מורים כן מלכתחילה.²⁵⁴

אף בעל השדה חמד מבחין בין מקומות שבהם משווים בין הלכה, מנהג ונהגו, לבין מקורות שבהם כתוב סתם "נהגו", שאז מורים כן מלכתחילה.²⁵⁵

במקום אחר הוא מבחין בין הביטוי "נהגו" בלשון חז"ל, שהכוונה שם היא שאין מורים כן מלכתחילה, לבין השימוש בביטוי זה בפי הפוסקים במשך הדורות, שמשמעותו שם להורות כן מלכתחילה.²⁵⁶ כך מעיר גם בספר הכללים יד מלאכי, שאף בסוגיית "מקום שנהגו" מדובר במנהג שאינו קבוע אלא שנהגו כן בעצמם, ובכל זאת יש למנהג תוקף הלכתי.²⁵⁷

אם נוסיף את דברי הרשב"א והרא"ש, המעניקים כשרות למנהגים שרבנים אינם מוחים כנגדם, נראה שאולי גם לכך התכוונו חז"ל באומרם "הנח להם

בהערות 93–104, שגישתו של הר"מ פיינשטיין לציונות ולמדינה נעשתה יותר חיובית במשך השנים.

252 בבלי, תענית כו ע"ב.

253 תוספות (לעיל הערה 85), ברכות נב ע"ב ד"ה נהגו.

254 למשל בבלי, פסחים קג ע"א, וכן כתבו התוספות (לעיל הערה 85) שם ד"ה ואמר; שציפנסקי (לעיל הערה 89), עמ' ז–ח. והשוו לאלון (לעיל הערה 84), עמ' 722–723.

255 שדי חמד, חלק ט (לעיל הערה 145), עמ' 47, על פי בבלי, ברכות נב ע"ב.

256 שם, חלק ד, עמ' 375.

257 ר"מ הכהן, יד מלאכי, בני ברק חת"ד, כללי הדינים, כלל תלו, על פי בבלי, בבא בתרא ב ע"א. ראינו דוגמאות רבות לעיל בהערות 83–108.

לישראל, אם לא נביאים הם, בני נביאים הם".²⁵⁸ אכן גם הר"מ פיינשטיין מביא את השיקול הזה כשמתיר לקשט פרוכת במגן דוד ש"אין לזה [לחשש איסור, א"ש] שום מקור ושום טעם לחלוק בזה על דורות שלפנינו שהניחו לעשות זה".²⁵⁹

בנושא שלנו התברר מדברי חז"ל שגם בימי אבותינו היזמה של הדגלים באה מצד ישראל: "לך עשה להם דגלים כמו שנתאוו".²⁶⁰ אם לא נביאים הם בני נביאים הם, תרתי משמע!

ניתן להוסיף שרעיון זה מתבטא גם בכלל "דרך ארץ קדמה לתורה",²⁶¹ שפירושו שדרך ההנהגה הטבעית שעליה מתבסס העולם, היא גם הבסיס שעליו ניתנה התורה. על כן, אם דרך העולם והחברה הוא להעריך ולכבד את דגל המדינה כסמל, כערך וכדבר חיובי, כך יש לנהוג בשכל הישר והאלמנטרי – הקומה הראשונה שעליה מתבססת התורה. הרש"ר הירש הרחיב על כך בכתביו.²⁶²

הרוב בדרך כלל צודק

כך הסביר הנצי"ב את ההיגיון של הדין "אחרי רבים להטות": "שמסתמא כדעות הרבים הוא הטוב והישר".²⁶³ תלמידו, מרן הרב קוק, מוסיף שההלכה נקבעה כרבים נגד המיעוט משום שתי סיבות: "האמת והשלום".²⁶⁴ נוסף על העובדה שצריכים איכשהו להכריע במחלוקת (השלום), ייתכן שהרוב אכן קולע לאמת.²⁶⁵ על כן, אם החברה הכללית נוהגת מנהג כלשהו, רוב הסיכויים שיש היגיון, אמת ויושר בהנהגתם, וכך יש להבין גם את הכלל: "כל המשנה ידו על

- 258 לעיל הערות 94, 193; שו"ת מלמד להועיל, חלק א (לעיל הערה 199), אורח חיים סימן לד.
- 259 אגרות משה (לעיל הערה 176), אורח חיים ג, טו בסוף דבריו. אמנם הוא הוסיף שעדיף בלי המילה "ציון" במגן דוד כי כך היה מנהג הראשונים, אך אין בכך איסור. נציין גם את סוף דבריו של רמ"פ שם הנותנים תוקף למנהג כשהרבים אינם מוחים.
- 260 במדבר רבה (לעיל הערה 22) ב, ג.
- 261 ויקרא רבה (לעיל הערה 22) ט, ג.
- 262 למשל רש"ר הירש, חורב, תל אביב חת"ד, עמ' 435–438.
- 263 העמק דבר (לעיל הערה 133), שמות כג, ב, וכך עולה גם מרבנו ניסים, דרשות הר"ן, ירושלים תשנ"ב, דרוש ה. וראו גם ר"ע ספורנו, פירוש על קהלת, ירושלים חת"ד, ד, ט–י, ש"י טובים השנים מהאחד' [...] כי אם יפולו באיזה טעות לא יקרה על הרוב טעות אחד לשנים", וכן ר"ש אידלש, חדושי אגדות המהרש"א (לעיל הערה 85), מכות י ע"א.
- 264 על פי זכריה ח, יט.
- 265 עין איה ברכות (לעיל הערה 159), פרק ו, סימן טז.

התחתונה".²⁶⁶ כבר הזכרנו שהרב קוק מעריך את היושר ואת האמונה הבסיסיים שהם יותר טבעיים ובריאים אצל ההמון.²⁶⁷ ייתכן שזאת אחת הסיבות לכך שמנהג הוגדר רק אם הוא דבר תדיר,²⁶⁸ כי התדירות מאפשרת למנהג לעמוד בביקורת הזמן והחברה.

אל תפרוש מן הציבור

בין אם מדובר בהצטרפות למנהג ישראל לכבד את הדגל "מלכתחילה" או רק "בדיעבד", יש קשר ישיר בין הסוגיה שלנו לבין העיקרון של "אל תפרוש מן הציבור".²⁶⁹ חז"ל רואים בחומרה רבה חוסר הזדהות לאומית. במשנה תורה לרמב"ם נפסק: "הפורש מדרכי צבור ואף על פי שלא עבר עבירות אלא נבדל מעדת ישראל ואינו עושה מצוות בכללן ולא נכנס בצרתן ולא מתענה בתעניתן אלא הולך בדרכו כאחד מגויי הארץ וכאילו אינו מהן אין לו חלק לעולם הבא".²⁷⁰

על דברי הרמב"ם הללו, מדגיש בעל הציץ אליעזר שייתכן שמדובר על מי ששומר תורה ומצוות ואינו בעל עברות, אלא שאיננו מזדהה עם הצד הציבורי והלאומי של "עדת ישראל". גם מי שרק לא משלם את מסי ישראל, אין לו חלק לעולם הבא.²⁷¹ בדומה לכך מצאנו שעזרה ונקמה לישראל הם עזרה ונקמה לה'.²⁷²

- 266 בבלי, בבא מציעא עו ע"א.
 267 לעיל ליד הערה 159. אמנם, מספרים שר"א קוטלר היה אומר שיש לשאול עמי הארץ לדעתם ואז לעשות הפוך כדי להגיע לשכל של תורה, אך בוודאי מדובר בלשון הגזמה.
 268 הרמ"א (לעיל הערה 85), חושן משפט שלא, א: "אינו קרוי מנהג אלא דבר השכיח ונעשה הרבה פעמים", על פי שו"ת הריב"ש (לעיל הערה 195), סימן תעה.
 269 משנה (לעיל הערה 134), אבות ב, ד.
 270 רמב"ם (לעיל הערה 56), הלכות תשובה ג, יא על פי בבלי, ראש השנה יז ע"א; ר' מנחם ב"ר שלמה, מדרש שכל טוב (עורך: ר"ש בובר), ברלין תר"ס, בראשית טו.
 271 שו"ת ציץ אליעזר, חלק י (לעיל הערה 108), סימן מא, פרק א, אות ו. כן משמע מהר"ן (לעיל הערה 85), מועד קטן כט ע"א: "כל הפורשים מן הצבור שאינם רוצים להצטרף בצערן ולתת עול מסיים וגלולת". כך הבין גם הרי"ד סולובייצ'יק, איש על העדה (ערך: נ' הלפגוט), תל אביב תשע"א, עמ' 244, בדברי הרמב"ם.
 272 להלן ליד הערה 321.

מורא מלכות כסייג בפני אנרכיה חברתית ודתית

חז"ל מדגישים את הרעות שבאנרכיה: "רבי חנינא סגן הכהנים אומר, הוי מתפלל בשלומה של מלכות, שאלמלא מוראה, איש את רעהו חיים בלעו".²⁷³ הרבה מהזהירות ואף ההסתייגות מה"חדש" נבעו לא רק מחשש מפני הרפורמה האינטלקטואלית, אלא אף מהרצון להרחיק מפריקת עול של מסגרות לשמן. מרן הרב קוק מרחיב על כך בהתייחסו לדברי הגמרא "אם יהיו כל הימים דיו ואגמים קולמוסים [...] אין מספיקים לכתב חללה של רשות [– מלכות]":²⁷⁴ סדרי החברה האנושית הם שלשלת גדולה, והפרטים רבים עד אין חקר והם אחוזים זה בזה. ע"כ אין למהר להתפרץ להרס סדרי החברה המדינית גם אם יראה בה פרטים רבים שאינם לפי הצדק והיושר לפי דעו. כי מי שמהרס איזה בנין ע"מ לתקנו צריך לכלול בשכלו את כל תכונתו. ובאשר אי אפשר לאדם להקיף את כל ארחות החברה האנושית לכל פרטיה, ע"כ לא יוכל להשען על בינתו [...] ראוי [...] להאמין שיד די אוחות בארחות התולדה האנושית.²⁷⁵

ייתכן שלזה התכוון הרא"ם שהסביר את חומרת השינוי אפילו במנהג של תרבות שבמפורש אינו מצווה משום "ש(אם יעברנו נראה כעובר מצוה ואפקירה".²⁷⁶

אמנם בציבור החרדי לוקחים את החשש מכל חידוש לקיצוניות,²⁷⁷ אך בוודאי שיש אמת בחשש מפני המדרון החלקלק של פריצת מסגרות. האנרכיה איננה יודעת גבולות ועלולה להגיע בקלות מהמישור החברתי והלאומי למישור הדתי.

לסיכום, מספיק לכאורה אפילו אחת מהסיבות שלא לשנות ממנהג המקום כדי להצדיק את ההקפדה עליו, וכל שכן כשרבות מהסיבות שייכות. בין אם מדובר בהצטרפות למנהג ישראל לכבד את דגל ישראל "מלכתחילה" (משום שרצון ישראל מבטא את רצון ה' ו"קול המון כקול שדי", ובפרט כשנעשה על פי

273 משנה (לעיל הערה 134), אבות ג, ב.

274 בבלי, שבת יא ע"א.

275 עין איה, שבת א (עורך: ר"י פילבר), ירושלים תשנ"ד, סימן לב–לג.

276 לעיל הערה 129.

277 למשל שו"ת חתם סופר, חלק א (לעיל הערה 60), אורח חיים סימן קמח; שם, קפא; חלק ב, יורה דעה יט, ומה שהבאנו למעלה ליד הערה 184, על הקדשת השטריימל וכדומה. לדוגמה מודרנית, ראו שו"ת משנה הלכות, חלק ז (לעיל הערה 182), סימן קנד, פוסק אחד אוסר להשתמש באמצעים חינוכיים אור-קוליים וכדומה מחשש לפריצת מסגרות.

חכמים ושהרוב בדרך כלל צודק) או רק "בדיעבד" (משום "אל ישנה מפני המחלוקת" והחשש מאנרכיה), יש קשר ישיר בין הסוגיה שלנו ובין העיקרון הרב-גווני של "אל תפרוש מן הציבור".²⁷⁸ לא רק בנושאים דתיים אלא גם בנושאים לאומיים וחברתיים, הכבוד והנימוס הנהוגים בציבור הרחב מחייבים את כולם, ודרך ארץ היא חלק מהתורה ואף קדמה לה. גם במדבר, הקב"ה הסכים ברצון ליזמת ישראל לדגלים, אם כך אף עלינו לנהוג בדרך ה'. ברם חשוב להוסיף, שאם חשיבות כבוד הדגל נובעת מתוקף המנהג, יוצא שאם ביום מן הימים החברה או העם יפנו גב לערך זו (למשל לטובת ערך האוניברסליות והפוסט-לאומיות²⁷⁹), ממילא תרד חשיבותו גם בעיני היהדות הנאמנה,²⁸⁰ ואולי אף אז ייחשב הדבר כ"קול המון כקול שדי" לכיוון ההפוך. בכל זאת שאר הנקודות שהעלינו במאמר, המבוססות על מקורות הנצח של "לכתחילה", אכן יישארו לנצח, ובוודאי שדברי הנביאים חשובים יותר מדברי "בני הנביאים".

הקשר בין הדת והלאומיות

דת ולאומיות מתאחדים בדגלים

מבחינה היסטורית, אף אצל רבות מאומות העולם הדגל היווה סמל דתי ולאומי כאחד, ואחוזי הצלבים והסהרים שבדגלים יוכיחו.²⁸¹ השימוש בדגלים עלה מדרגה דווקא במסעי הצלב, שאז חיילים רבים ממדינות שונות התלכדו מסביב הדגל בתור סמל דתי, והיו מוכנים למסור את נפשם ולהילחם עד הסוף בעבורו.²⁸² המדינות למדו לנצל את תחושת המסירות הזאת. נהוג היה לבחור בסמל המלך ולפעמים גם של ה"קדוש" מתוך אמונה שיגן עליהם במיוחד,

- 278 משנה (לעיל הערה 134), אבות ב, ד.
 279 כפי שהרב קוק דאג שיקרה לציונות החילונית, ראו ראי"ה קוק, אוצרות הראי"ה (עורך: ר"מ צוריאל), ירושלים תשמ"ח, עמ' 766; אורות (לעיל הערה 150), עמ' פד; אגרות הראיה א (לעיל הערה 160), עמ' קפג.
 280 שדי חמד ד (לעיל הערה 145), מערכת מ', עמ' 101: "דמה שאין משנים ולא מבטלים המנהג אינו אלא מחשש דאתו לאינצויי [מפני המחלוקת], אבל אם כולם מסכימים לבטלו, ואין בביטולו בשינויו שום סרך איסור יכולים לשנותו".
 281 על הקשר המובהק בין הדת לבין דגלי המדינות השונות, ראו בהרחבה אצל "Flags and Religion", <http://flagspot.net/flags/rel.html>.
 282 מ' סימון, "דגל", האנציקלופדיה העברית, כרך יא, ירושלים תשי"ז, עמ' 940; פדרסון (לעיל הערה 6), עמ' 3.

המכונה "Patron Saint", למשל הצלב של ג'ורג' ה"קדוש" שנהיה לסמל אנגליה, והצלב של אנדרו ה"קדוש" בדגל סקוטלנד.²⁸³

עד היום יש המחלקים את הדגלים לפי הסמלים הדתיים: צלבים, סהרים, כוכבים, פסים (ואף הצבעים, לפחות אצל הערבים, קשורים לשייכות לכתות דתיות).²⁸⁴ העובדה שברוב דגלי העולם יש או סהר או צלב מוכיחה היטב את הקשר בין הלאום והדת לדגל. הדגל הייחודי שלנו, שאינו משתייך לאף "משפחה" דתית של דגלים, מבטא גם את העיקרון של "עם לבדד ישכון".²⁸⁵ כשם שהשבת שלנו שונה וייחודית לעומת יום ו' של מחצית העולם המוסלמי ויום א' של המחצית השנייה, כך גם הדגל שלנו אינו משתייך לאף "קואליציה" ומדגיש את סגולתנו.

הסמליות הדתית היא גם זו שמפריעה לאזרחים המוסלמים של המדינה, המרגישים מופלים לרעה על ידי דגל ישראל שסמליו הם יהודיים מובהקים,²⁸⁶ דבר האמור לשמח את האגף הדתי של המדינה.

כמו שסמל ארגון מגן דוד אדום עומד בבירור לעומת הצלב האדום או הסהר האדום, כך דגלנו מסמל את דתנו. אמנם היו מבין הפוסקים שלא התרגשו מהסמל הלאומי של הצלב,²⁸⁷ אך נראה שהעובדה שהמוסלמים סירבו להשתמש בצלב האדום מלמדת שיהיה זה חילול השם אם אנו נקפיד פחות.²⁸⁸ אמנם אין קדושה במגן דוד,²⁸⁹ אך בתור אלטרנטיבה לסמלים הדתיים שלהם, מכלל לאו אתה שומע הן. אמנם המאבק לקח 57 שנים עד שהסכים הצלב אדום הבין-לאומי להכיר במגן דוד אדום כפי שהם מכירים בסמל הסהר האדום, ונראה שיש לברך על כך ואף לראות קידוש השם בכך שישראל התעקשו, למרות

- 283 פדרסון, שם, עמ' 4, 142.
- 284 שם, עמ' 170. למשל משפחות הכליפים: שחור לבית עבאס, לבן לבית אומיידי, ירוק לבית הפטימי. וכן אצל P. Kannik, *The Flag Book*, New York 1957, p. 3; סימון (לעיל הערה 282), עמ' 943.
- 285 במדבר כג, ט.
- 286 ראו למשל את הדיון אצל ש' אבינרי, "התקווה לא תמות", הארץ, 10.10.95; ס' סמוחה, "דמוקרטיה אתנית: ישראל כאב טיפוס", שדה בוקר, 1996, עמ' 287.
- 287 שו"ת משנה הלכות, חלק יב (לעיל הערה 182), סימן מג. אף הרב קוק נאות לקבל אות הוקרה ממלך אנגליה עם הצלב האנגלי, אך הקפיד להסתיר חלק בתוך מעילו. הצילום אצל ר, י פילבר (עורך), מראה כהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 52.
- 288 לדוגמאות נוספות של שיקול כעין זה בהלכה, ראו אצל ר"י הנשקה, "דרכי הגויים כבסיס לשיקול הלכתי", צוהר לד (תשרי תשס"ט), עמ' 39-54.
- 289 ראו לעיל הערה 14.

ההפסדים והעימותים שהיו כרוכים בכך, שלא נשתמש בסמלי אלוהים אחרים ודתות אחרות,²⁹⁰ ובשם אלהינו נדגל. לסיכום, דגלי העולם יוכיחו שאנשים אינם מבדילים בין הדת והלאומיות.

אי אפשר להבדיל בין דת ולאומיות בישראל

אם לדגל יש משמעות דתית אצל רוב אומות העולם, אפילו בעידן שבו רבים חקקו הפרדה בין דת ומדינה, קל וחומר בעם ישראל ובמדינת ישראל, היכן שהדת והלאומיות שזורות זו בזו, שיש לדגל משמעות דתית. בנצרות ובאיסלם אם אדם אינו דתי הוא יוצא מכלל הדת. לעומת זאת, ביהדות גם אם יהודי אינו דתי, הוא עדיין יהודי, "ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא",²⁹¹ ו"בין כך ובין כך קרויים בניים",²⁹² משום שנוסף על דת, אנו גם לאום. אם יהודי לא דתי נותן פרוטה לאישה, הם נשואים לכל דבר ועניין,²⁹³ וכן הפוך, גוי ששבת חייב מיתה.²⁹⁴

למרות תפישות ה"כנענים" ו"נטורי קרתא",²⁹⁵ התנ"ך וכל מקורות היהדות מעלים בצורה חד-משמעית שאין הבחנה בין תורת ישראל ובין לאומיותה. הללו, המנסים לתקוע טריז בין השניים, בין אם לתמוך בלאומיות על חשבון הדת בין אם להתנגד ללאומיות לטובת הדת, הושפעו בבירור מאלפיים שנות גלות שבהן ראו את היהדות כדת בלבד. אף פרופ' י' ליבוביץ הדגיש ש"אין לכך (הנפת דגל) שום קשר ליהדות", משום שראה ביהדות מערכת חוקים, לא אידיאלים ובוודאי לא לאומיות.²⁹⁶

290 http://www.adl.org/main_Israel/israel_red_cross.htm

291 בבלי, סנהדרין מד ע"א.

292 בבלי, קידושין לו ע"א. ראו שו"ת הרשב"א, חלק א (לעיל הערה 126), סימן קצד, שלמרות הכלל פוסקים כאן כשיטת ר' מאיר לעומת ר' יהודה.

293 רמב"ם (לעיל הערה 56), הלכות איסורי ביאה, יג, ז. אמנם קיימות סנקציות כעונש והרתעה כגון שלא להיקבר בבית קברות יהודי וכדומה, אך אין זה משנה את מעמדו ההלכתי של יהודי לא דתי.

294 בבלי, סנהדרין נח ע"ב; רמב"ם (שם), הלכות מלכים ט, ט.

295 ראו גם ר"ע כינרתי (לעיל הערה 229), עמ' 17, שמתאונן על כך שיש רואים עצמם יותר ישראלים מאשר יהודים. אך מוכח שהשניים הם אחד.

296 מ' ששר, ישעיה ליבוביץ, על עולם מלואו, ירושלים חשי"ד, עמ' 27. ראו עוד י' ליבוביץ, "יום העצמאות כתג דתי", דעות א (תשי"ז), עמ' 13-16. חשוב להזכיר את מאמרו של ליבוביץ, "דגל המדינה הוא סמרטוט צבוע על מוט", אצל נ' לסטר, www.notes.co.il/lester/31374.asp.

לעומתם, קבעו חז"ל שדגל ישראל הלאומי הוא דגל ה': "ההוא דכתיב
 'ובשם אלהינו נדגול',²⁹⁷ שקבע הקב"ה שמו בשמנו ועשה אותנו דגלים שנאמר
 'איש על דגליו'.²⁹⁸

ועוד אמרו חז"ל:

"איש על דגליו" ההוא דכתיב [...] עד היכן חבבן עד היכן שומרן עד היכן
 נצרן כביכול? [...] ולא עוד אלא שעשה אותם דגלים לשמו אמר הקב"ה
 למשה עשה אותם דגלים לשמי למה שהם בני שנה' "בנים אתם לה'
 אלהיכם",²⁹⁹ והם צבאותי וכן הוא אומר "והוצאתי את צבאותי את עמי
 בני ישראל מארץ מצרים",³⁰⁰ וכן הוא אומר "דגל מחנה יהודה תימנה
 לצבאותם",³⁰¹ ולפי שהן צבאותי אעשה אותם דגלים לשמי ההוא דכתיב
 "איש על דגליו".³⁰²

המעייין יראה שכל ניסיון להבחין בין מצוות לאומיות ודתיות הוא מלאכותי
 ונידון לכישלון, כי מלכותנו היא כיסא ה',³⁰³ ארצנו הלאומית היא ארץ הקודש,
 שפתנו הלאומית היא לשון הקודש, צבאנו הלאומי הוא צבאות ה',³⁰⁴ וממילא יש
 מצוות להקים מלכות,³⁰⁵ לבנות יישובים בארץ ישראל ולגור בה³⁰⁶, לדבר
 עברית³⁰⁷ ולשרת בצה"ל.³⁰⁸

טעות גדולה היא ביד אותם שאינם מרגישים את האחדות הסגולית
 שבישראל [...] ומזה בא הרצון לפלג את הענין הלאומי ואת הענין הדתי

- 297 תהלים כ, ו.
 298 במדבר רבה (לעיל הערה 22) ב, ב על פי במדבר ב, ב.
 299 דברים יד, א.
 300 שמות ז, ד.
 301 טעות בגרסה, ויש למחוק את המלה "תימנה", על פי במדבר ב, ג.
 302 במדבר רבה (לעיל הערה 22) ב, ו.
 303 דברי הימים א כט, כג; בבלי, חגיגה יד ע"א: ר' עקיבא דרש שיש שני כיסאות לה', אחד לו
 ואחד לדוד.
 304 ראו ליד הערה 302.
 305 רמב"ם (לעיל הערה 56), הלכות מלכים א, א.
 306 ראו בהרחבה אצל ר"י זיסברג, נחלת יעקב, בירורים במצוות ישיבת ארץ ישראל, הר ברכה
 תשס"ה.
 307 א' שבט, "מצות הדיבור בעברית", שמעתין 177 (חורף תשע"א), עמ' 27-50.
 308 י' מייזליש וני' שנרב, לעזרת ה' בגבורים, קרני שומרון תשמ"ה.

לשתי פלוגות [...] חטיבה אחת בלתי מחולקה היא, והכל ביחד עושה הוא את צורתו המיוחדת.³⁰⁹

התנ"ך מתאר את ייעודנו להיות "גוי גדול",³¹⁰ "ממלכת כהנים וגוי קדוש",³¹¹ בשילוב שלטון עם ערכיות אלוהית. אף יציאת מצרים הייתה בזכות הקפדתנו על ייחודנו הלאומי, אף שלא היינו שם דתיים.³¹² ספרי יהושע, שופטים, שמואל ומלכים מתארים את כיבוש ארצנו, את חלוקתה, את הגנתה בפני פולשים ואת חיינו בה כעם במדינתו. אף כשמדובר באיום של חלילה גלות מארצנו ופירוק מדינתנו לתפקד בגלות כדת, לאחר התקופה הזמנית של העונש, כולנו יודעים שעתיידנו לחזור ליישם את ייעודנו הלאומי בארצנו. האם דוד המלך ומלך המשיח הן דמויות דתיות או לאומיות? אי אפשר להפריד בין התחומים.

הדברים מתבטאים גם בעניינים הלכתיים. "עם ישראל" נחשב רק מי שגר בארץ הלאומית לעניין שאין אומרים הלל על נס שבחו"ל,³¹³ לגבי פר העלם דבר,³¹⁴ קידוש החודש³¹⁵ ועוד, משום ש"מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים".³¹⁶

קיימת אף מצווה מדאורייתא להיות שונה מהגויים לא רק בדתנו אלא אף בסממנים לאומיים כמו לבוש.³¹⁷ כשנפסק שקוברים הרוג בבגדיו להעלות חמה ורגשות נקמה ושאינן מקבלים צדקה מגויים מדובר בכבוד לאומי, לא רק בכבוד דתי.³¹⁸

מלחמת רשות מהווה הוכחה חזקה לזיקה בין הדת והלאומיות, משום שאף שהצלת נפשות דוחה את כל התורה כולה, כבודה וכלכלתה של מלכות ישראל מתירים אפילו לסכן עד שישית מאוכלוסיית העם.³¹⁹ הקושי מוסבר בסברת ספר

309 אורות (לעיל הערה 150), עמ' מה.

310 דברים ד, ז.

311 שמות יט, ו.

312 ויקרא רבה (לעיל הערה 22) לב, ה; ילקוט שמעוני, חלק א (לעיל הערה 134), רמז רלד.

313 ר"י רוזין, צפנת פענח על הרמב"ם, וורשה תרס"ג, הלכות ברכות י, יא.

314 רמב"ם (לעיל הערה 56), הלכות שגגות, יג, ב.

315 רמב"ם, ספר המצוות (לעיל הערה 58), עשה קנג.

316 ישעיהו ב, ג, וראו בבלי, ברכות סג ע"ב.

317 ראו בהרחבה ליד הערה 122.

318 ראו לעיל ליד הערה 117.

319 בבלי, שבועות לה ע"ב, וראו שם בתוספות ד"ה דקטלא.

החינוך: משום "לתת כבוד לשם ברוך הוא ולעמו", התלויים זה בזה.³²⁰ על כן מובנת האשמות דבורה הנביאה כלפי מי שלא בא לעזרת ישראל, "כי לא באו לעזרת ה'",³²¹ ולכן ציווי ה' "נקום נקמת בני ישראל מאת המדיינים", מנוסח על ידי משה, "לתת נקמת ה' במדיין".³²² כי עזרה ונקמה לישראל הן נקמת ה'. ראינו שכאשר הגויים מתכוונים להשפיל את ישראל למטרות לאומיות, יש בכך השלכות דתיות ואף הלכתיות של חילול השם, ואין זה נחשב "להנאת עצמו" של הגוי (שדינו לפעמים ב"יעבור ואל ייהרג"), אלא כשעת שמד, וחייבים למסור את נפשו.³²³ והטעם הפשוט הוא: "כי שמך נקרא על עירך ועל עמך".³²⁴ בדומה לכך, "הסוטר לועו של ישראל כאילו סוטר לועו של שכניה".³²⁵ ישראל הם הנציגים של הקב"ה בעולם, וממילא אויבי ישראל הם אויבי ה': "כי הנה אויבך יהמיון ומשנאיך נשאו ראש. על עמך יערימו סוד".³²⁶ כשארון ה' היה יוצא למלחמות, היו ישראל אומרים: "קומה ה' ויפוצו אויבך וינוסו משנאיך מפניך".³²⁷ ממילא מובן שכיסאו ושמו של הקב"ה אינם שלמים כל זמן שעמלק רוצה לפגוע בישראל.³²⁸

לפי זה, כשהרגו הגרמנים את היהודים החילונים, אף אם מי מהם כבר התנצר, בכל זאת הם נחשבים כהרוגים על קידוש השם,³²⁹ כי מבחינתנו, אנטישמיות גזענית ללאום הישראלי שווה לאנטישמיות דתית.

כבר הרחבנו על כך שגילוי ה' בעולם הוא דרך עם ישראל ותולדותינו בעבר, בהווה ובעתיד,³³⁰ ובהתאם לכך הישועה הלאומית של ישראל היא ישועת ה' הדתית: "אמר ר' אבהו כל ישועה שבאה לישראל היא של הקב"ה, שנאמר 'עמו

- 320 ספר החינוך, ירושלים חת"ד, מצוה תקכה, וכמבואר ברמב"ם, הלכות מלכים ומלחמותיהם ז, טו. ראו לעיל ליד הערה 10 בנושא קידוש השם וחילול השם.
- 321 שופטים ה, כג.
- 322 במדבר לא, ב-ג.
- 323 לעיל הערה 24.
- 324 דניאל ט, יט.
- 325 בבלי, סנהדרין נח ע"ב על פי משלי כ, כה.
- 326 תהלים פג, ג-ד.
- 327 במדבר י, לה.
- 328 שמות יז, טז ובפירוש רש"י (לעיל הערה 149) שם.
- 329 שו"ת חתם סופר (לעיל הערה 60), יורה דעה, סימן שלג.
- 330 ראו לעיל ליד הערה 302.

אנכי בצרה [וגוי ואראהו בישועתו],³³¹ [...] שאם אתה עונה אותנו הישועה שלך היא, שנאמר 'ולכה לישועתה לנו'.³³²

רק לאחר שמבינים שלאומיות ישראלית ותורתה הן אחת, ניתן להבין שעבודת ה' שלנו אינה שלמה כל זמן שאין לנו עצמאות מדינית,³³³ וכשאנו משועבדים לעובדי עבודה זרה, נחשב הדבר כאילו שעבדנו עבודה זרה.³³⁴ כך נפסק בשולחן ערוך, שכל זמן שאין שלטון יהודי בארץ הננו בגלות וצריכים לקרוע את בגדינו בראותנו את ערי יהודה, אך אותה מדינה המסומלת על ידי דגל ישראל מעידה כי פקד ה' את עמו וכביכול את עצמו, וכבר איננו קורעים.³³⁵ נושא זה הוא מרכזי להבנת הלאומיות בתורתו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל:³³⁶

אבל מה שהם [- הציונים החילונים] רוצים אינם יודעים בעצמם. כ"כ מחובר הוא רוח ישראל ברוח אלהים, עד אשר אפילו מי שאומר שאיננו נזקק כלל לרוח ד', כיון שהוא אומר שהוא חפץ ברוח ישראל הרי הרוח האלהי שורה בתוכיות נקודת שאיפתו גם בעל כרחו [...] על כן כל קניינה של האומה, שהם חביבים עליה מצד רוחה הלאומי, כולם רוח אלהים שורה בם: ארצה, שפתה, תולדותה, מנהגיה [...] מה צריכים אז צדיקי הדור לעשות? למרוד ברוח האומה, אפילו בדבור, ולמאס את קניינה, זהו דבר שאי-אפשר: רוח ד' ורוח ישראל אחד הוא.³³⁷

ועוד כתב הראי"ה קוק: "כל המקושר לחפץ ישועה לכללות ישראל בא"י [...] הרי הוא מקושר בגניזה לכל התמצית של כל האמונות וכל המצות כולן".³³⁸

331 תהלים צא, טו-טז.

332 מדרש תנחומא (בובר), וילנה תרמ"ה, פרשת אחרי מות, סימן יח, על פי תהלים פ, ג.

333 בבלי, מגילה יד ע"א: כל זמן שהננו תחת שלטון זר, אפילו אם טוב שם ליהודים, אי אפשר לומר "הללו עבדי ה'", כי קיימת נאמנות כפולה וחילול השם. ראו ר"י בכור שור (ערך ר"י נבו), ירושלים תשנ"ד, שמות טז, יח: "ה' ימלוך לעולם ועד" [...] ואל תתנינו ביד אומה אחרת".

334 תרגום אונקלוס (לעיל הערה 149), דברים ד, כח על הפסוק "ועבדתם שם אלהים אחרים": "ותפלחון תמן לעממיא פלחי טעותא" [- לעבוד לעמים עובדי עבודה זרה].

335 שולחן ערוך (לעיל הערה 45), אורח חיים סימן תקסא, א ובמשנה ברורה (לעיל הערה 49) שם, אות ב בשם האחרונים.

336 ראו גם לעיל הערה 309.

337 אורות (לעיל הערה 150), עמ' סג-סד.

338 שם, עמ' קמו. וראו גם אורות הקודש ד (עורך: ר"י פריד), ירושלים תש"נ, עמ' תקיח: "כשעם הקודש יהיה בריא וחזק בגופו, תתגבר ותתחזק הקדושה בעולם. כשילדי ישראל

גאווה לאומית זאת אמורה להתבטא אף בדברים שלכאורה אין להם צד דתי כלל, כפי שהתפעל הרב קוק מקברניט אוסטרי שקינא בספינה אנגלית גדולה, וכתב לבנו הרב צבי יהודה שיש ללמוד ממנו: "הקנאה הלאומית אשר עוררת עליה ולמדת אותה מהאוסטרי, גם היא אש-קודש היא בטבעה של הנשמה הבריאה והטהורה קבועה [...] מצוה להביא מן ההדיוט קנאת-עם טבעית"³³⁹. במישור המעשי התבטא שילוב הדת והלאומיות אצל הרב קוק למשל כשקרא הרב בהתלהבות בסוף שנת תרפ"א לעולים מהגולה להמיר את האזרחות הזרה שלהם ולקבל תעודות זהות כישראלים בארץ ישראל:³⁴⁰

בלב מלא התעוררות נפשית של רגשי קדש [...] לזרז אתכם בדבר המצוה הרבה שבאה לידינו כעת: מצות ההודאה בארצנו הקדושה³⁴¹ [...] ותנו כבוד לעם ה' ולארץ קדשו, ושאו את שמה ברמה, והיו כולכם מהר לנתיני ארץ ישראל.³⁴²

אך עם חיבתו לכל דבר ישראלי,³⁴³ הרב לא רצה להסתפק בשום פנים בציונות המיינמלית והחיצונית בלבד: "לא שירת 'התקוה' לבדן, ולא קריאת הידד ושתיית יין 'כרמל' לבדן, תהיינה לאבני בנין בידינו לבנות את בית ישראל רק זכירת ושמירת בריתו ע"פ דרך התורה והמצוה"³⁴⁴.

אצל כל עם מתבטאת הלאומיות בחיבת היחיד לדברים המייחדים את עמו מעמים אחרים.³⁴⁵ הצרפתי גאה בשפתו והאיטלקי במאכליו הלאומיים. אולם מה שמאפיין את הישראלי הלאומי על כורחו הם המצוות, החגים, המנהגים, שפתו – לשון הקודש, ארצו – ארץ הקודש וכדומה, וכל זה מסומל בדגלנו.

יהיו חזקים בריאים ומוצקים, יהיה אויר העולם קדוש וטהור [...] והיתרון הגשמי של כללות ישראל זהו היסוד לאור העולם, לקודש העולם, לגילוי הא-להות בעולם".

339 אגרות הראיה, חלק ב (לעיל הערה 160), עמ' רפז. ראו פרטי המעשה אצל ר"ש אבינר, צבי קודש, ירושלים תשס"ה, עמ' 53, ורצב"י קוק, צמח צבי, ירושלים תשנ"א, איגרת יט.

340 ראו פרטים בנושא אצל א' פרנקל, "הרא"י קוק", אנציקלופדיה של הציונות הדתית, כרך ה (עורך: י' רפאל), ירושלים תשמ"ג, עמ' 280.

341 על פי דברים רבה (לעיל הערה 22) ב, ח: יוסף שהודה בארצו זכה להיקבר בארצו.

342 אגרות הראיה, חלק ד (עורך: י' פילבר), ירושלים תשמ"ד, עמ' קלט.

343 ראו למשל אורות (לעיל הערה 150), עמ' קמוז: "לחשוב ישראליות, להרגיש ישראליות, לחיות חיים ישראליים, לראות בשמחת ישראל".

344 אגרות הראי"ה, חלק ד (לעיל הערה 342), עמ' נו.

345 אורות (לעיל הערה 150), עמ' קסד.

כבר ראינו ששרת ווייצמן ניסו להבדיל בין הדגל הציוני ובין דגל העם היהודי, אך לא הצליחו,³⁴⁶ כי אי אפשר להפריד בין הדבקים הללו. גם נטורי קרתא מנסים בצורה פתטית לשכנע את העולם שדת ישראל מתנגדת למדינת ישראל, אך העולם אינו משתכנע.

כך הרי"א הנקין, שהתנגד מלכתחילה להקמת המדינה, בדיעבד תמך בה, ואף תקף את מתנגדיה מנטורי קרתא. לדעתו, התברר למפרע שאי אפשר להכחיש שמדובר במדינת העם היהודי, והיום חייהם של כמחצית מהעם היהודי תלויים במצב של מדינת ישראל. אם לגבי ממשלות זרות כתב ירמיהו "כי בשלומה יהיה לכם שלום",³⁴⁷ כך נכון שבעתים בנוגע למדינה יהודית.

כפי שראינו למעלה,³⁴⁸ היהדות והעם בישראל חוזרים להיות אותו דבר, לא רק מבחינה איכותית ורעיונית אלא אפילו מבחינה כמותית.³⁴⁹ על כן, חשוב לעמוד על פרטי כבוד דגל ישראל³⁵⁰ בתור כבוד ליהדות וכבוד לה' אלהי ישראל.³⁵¹ אפילו אם יש יהודים שלא הפנימו את זה, הגויים יודעים זאת היטב.

אמנם בצורה אירונית, דווקא בגלל שהדגל הישראלי מסמל את היהדות, התנגד הרצב"י קוק להנפתו בהר הבית שאמור להיות "בית תפילה יקרא לכל העמים".³⁵² כששאלוהו בנושא "הסתכל עלי במבט נורא של כאב ותמיהה [...] ואמר בתוקף: 'בשם אלהנו נדגול'".³⁵³

346 ראו במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), הערה 30.

347 ירמיהו כט, ז.

348 ראו לעיל בהערות 313–316.

349 לפי הסטטיסטיקה, עד שנת תש"צ רוב היהודים יהיו בארץ ישראל, ראו אצל הדמוגרף פרופ' סי' דלה-פרגולה, "A Nazi Victory", Jerusalem Report, 24/7/97, p. 14.

350 חוק הדגל והסמל, תש"ט-1949 (לעיל הערה 6) מקפיד מאוד על כבודו, למשל: מתנאי הנפת הדגל הוא ש"הדגל הוא במצב ראוי לשימוש בכבוד" (סעיף 1:2); "השימוש בדגל הוא במקום, בזמן, בנסיבות ובצורה שאין בהם משום פגיעה בכבוד הדגל" (סעיף 1:3); אסור להניפו יחד עם דגל אחר אלא אם כן ממלאים חמישה תנאים מפורטים מאוד לגבי גודלם, מיקומם וכדומה (סעיף 3).

351 ראו במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), הערה 265 את ההערכה הדתית שהייתה לרצב"י קוק לצה"ל ולדגל ישראל.

352 ישעיהו נו, ז.

353 ר"ש אבינר, למקדשך תוב, בית אל תש"ס, עמ' 11; "קורות רבנו", עיטורי ישראל 19 (אייר תשס"ח), עמ' 7.

לסיכום, גם אם כתוצאה מגלות ארוכה יש לצערנו יהודים משני קצוות העם המבחינים בין "ישראל" ל"יהודי", מצד הקב"ה ומקורות ישראל הדת והלאומיות אצלנו "היינו הך". ממילא כשעובדים את עם ישראל, עובדים את ה', ואין הדבר נחשב לנאמנות כפולה, "עבדו את ה' אלהים ואת עמו ישראל".³⁵⁴

יתרה מזאת, אף שלאמריקאים אין זה מפריע, מבחינתנו אין יהודי-אמריקאי, כי הישראליות היא הלאום של כל יהודי וקיימת בעיית נאמנות כפולה. אף אומות העולם אינם מבחינים בין לאומיותנו לדתנו, וכשנשיא אמריקה בא לנאום בארץ, מנסחי נאומיו מקפידים להכניס פסוקים מהתנ"ך, כי פשוט להם שהעם היושב בציון הם עם התנ"ך.³⁵⁵ ההיסטוריה כבר הכריעה כהבטחת הנביאים שאין ישראל אחר אלא ה"ישראל", עם התנ"ך היושב בציון, ודגלנו הוא סמלנו.

בעבר, בהווה ובעתיד, הן לפי ההלכה הן בהשקפה, "ישראל ואורייתא וקודשה בריך הוא חדא הוא", הן בעיני הגויים הן בעיני מקורותינו. ממילא כבוד לדגל הוא כבוד ליהדות וכבוד לה' אלהי ישראל.³⁵⁶

354 דברי הימים ב לה, ג, וזאת לעומת בעיית הנאמנות הכפולה של אזרחים יהודים במדינות זרות.

355 סברה דומה לזאת מופיעה בשו"ת שערי משה (לעיל הערה 54), סימן מג, שרואה הצגת דגל בבית הכנסת בחיוב, בין השאר משום שהיא מעוררת שמחה וגאוה לאומית.

356 בדומה לכך הורה ר"ש אבינר (לעיל הערה 225), להצטרף כששרים את "התקווה", משום שבישראל "כל לאומיות יש לה קשר עם הדת", וראו בהרחבה מה שכתבנו במאמר "דגל ישראל", חלק א (לעיל הערה 1), על כך שהדגל מסמל גם קיבוץ גלויות, גאולה, כיבוש ארץ ישראל, ועוד ערכים תורניים נצחיים וחשובים.